

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKIMĒMIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	17
'Aho	Tu'apulelulu, 27 Septema 2018

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea e Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineta

'Eiki Palēmia

Samuela 'Akilisi Pōhiva

'Eiki Tokoni Palēmia

Sēmisi Lafu Sika

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua

Dr. Pohiva Tu'i'onetoa

Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

Dr. Tu'i Uata

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmata Afi, Tānaki Pa'anga & Kasitomu

Māteni Tapueluelu

'Eiki Minisitā Lao & Pilisone,

Sione Vuna Fa'otusia

'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni, Ngaahi Vao'akau, Toutai

Sēmisi Tauelangi Fakahau

'Eiki Minisitā ki he Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &

Ma'u'anga Fakamatala

Poasi Mataele Tei

'Eiki Minisitā Mo'ui & Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga

Dr. Saia Ma'u Piukala

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

Penisimani 'Epenisa Fifita

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngaue Fakalotofonua

Losaline Mā'asi

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

Lord Ma'afu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Tongatapu

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Vava'u.

Lord Tu'i'afitu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Nuku

'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongō Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 3, Tongatapu

Siaosi Sovaleni

Fakafofonga Fika 11, 'Eua

Tevita Lavemaau

Fakafofonga Fika 12, Ha'apai

Mo'aleFinau

Fakafofonga Fika 13, Ha'apai

Veivosa Taka

Fakafofonga Fika 15, Vava'u

Sāmiu Kuita Vaipulu

Fakafofonga Fika 16, Vava'u

'Akosita Lavulavu

Fakafofonga Kakai 17, Ongō Niua

Vātau Hui

**‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 17/2018
FAKATAHA ‘A E FALE ALEA ‘O TONGA**

*‘Aho : Tu‘apulelulu 27 Sepitema,
2018
Taimi : 10.00am.*

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui ‘o e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale Alea
Fika 03	:	Me‘a ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea
Fika 04	:	KOMITI KAKATO
		4.1 Lipooti Hono ‘Atita ‘o e Ngaahi Ngaue Fakapa’anga moe Faipau ki he Lao 2016/2017
		4.2 LIPOOTI ‘O E ‘A’AHI KI HE NGAahi VAHENGANGA FILI 2018
		4.2.1 Tongatapu 6
		4.2.2 Tongatapu 8
		4.2.3 Tongatapu 9
		4.3.4 ‘Eua 11
		4.2.5 Vava’u 15
Fika 05	:	Ngaahi Me‘a Makehe
Fika 06	:	Kelesi

Fakahokohoko

Fakahokohoko	4
Fale Alea ‘o Tonga.....	6
Lotu	6
Ui ‘a e Fale	6
Poaki.....	6
Me’a ‘Eiki Sea.....	7
Fokotu’u ‘ave me’a fakapa’anga & lao he Līpooti ‘Atita 2016/’17 ki he Kōmiti Pa’anga & Lao	7
Fokotu’u ke fai fokotu’u ki he Lipooti ‘Atita mei he Kōmiti Kakato.....	9
Fehu’ia ‘uhinga toloi feme’a’aki Fale Alea he Lipooti ‘Atita 2016/17	10
Toloi feme’a’aki Lipooti ‘Atita 2016/17.....	10
Fokotu’u ke tu’uma’u pe he founga lolotonga ke alea’i ‘aki Lipooti ‘Atita	11
Taukave ko e founga ngāue angamaheni ‘ave ki he Kōmiti kapau fiema’u fakama’ala’ala mei tu’a.....	11
Taukave malava pe ki ha fa’ahinga Lipooti ke fokotu’u ke ‘ave ki ha Komiti	12
Mole taimi e Fale kae alea’i Lipooti ‘Atita he Komiti Kakato & toki fakafoki hake ki Fale Alea	14
Taukave ko e ala pe ha kōmiti ki he lipooti e ‘atita ‘ikai to e tau’atāina ia	15
Me’a e Sea.....	17
Lipooti hono ‘Atita 2016/2017.....	17
Fakamatala nounou ki he Lipooti ‘Atita 2016/2017	19
Taukave Palēmia ngaue Fale Alea ke siofi ngaahi tonounou & matavaivai	20
Taukave ke fakatokanga’i Lipooti ‘Atita ke tali	22
Kapau ne ‘osi ma’u ‘Atita ha me’a ke faka’ilo kuo ‘osi fai faka’ilo ia.....	23
Tokanga ki he ‘ikai lava ma’u e tupu mo e mole mo’oni ko e ta’ekakato lēkooti.....	24
Tali Pule’anga talu feinga ke liliu sisitemi ngūue mei he ta’u 10 kuohili mo e ‘ikai lava.....	26
Fakamahino ‘ikai ha fakamatala <i>statement</i> ia ngaahi potungaue ko Fale Pa’anga pe	26
Sisitemi lolotonga lele ai ngāue Pule’anga	28
Fehu’ia pe ko e founga fakatauhitohi <i>IPSAS</i> pe founga motu’a ke ngaue’aki.....	29
Taukave ‘ikai ‘uhinga ta’ekakato lekooti ke pehe ‘oku mole ai ha \$	31
Tokanga ki he ngaahi sieke ta’epa’anga talu hono tohi mei he 2006-2007	31
Tali ‘Eiki Sea Fale ki he ngaahi hoha’a fekau’aki mo e Lipooti ‘Atita	33

Tokanga ke 'oua to'o ma'ama'a Pule'anga ngaue'aki sieke fakafo'ituitui	33
Fiefia kāinga ongo Niua puna atu ki ai vakapuna mo 'enua ngaahi fiema'u	35
Tokanga fē 'a e sisitemi tonu ke ngaue'aki he ngāue fakatauhitohi	36
Taukave Palēmia 'ikai ha me'a fo'ou he hiki Va'a Palani ki he 'Ofisi Palēmia.....	37
Tokanga ki he talu mei he 2010 te'eki ai ha lesisita ako he Potungāue Ako	39
Tali ki he ta'e'iai ha lesisita vahe Potungāue Ako talu mei he 2010	41
'Aonga 'aupito lipooti 'atita ki ha me'a ke fakalelei'i he fakahoko fatongia	43
Tui ka 'atita'i fakata'u ngaahi potungāue 'e tokoni solova palopalema he ngaahi fokotu'u mei he 'atita.....	44
Tui tonu ke fakafo'ou sisitemi ngāue lolotonga.....	45
Tokanga ki he ngaahi koloa Potungāue Tānaki \$ Tukupau & 27 miliona \$ hū mai.....	45
Tali Pule'anga tokanga 'Atita ke fou e ngāue he founa fakalao	46
Tali Pule'anga ki he \$27 miliona te'eki tānaki	46
Tali Palēmia ki he hoha'a fekau'aki mo e koloa e Pule'anga 'oku ne ngaue'aki	47
Poupou ke fakakaukaua Pule'anga ha me'a'anga faka-Palēmia.....	47
Tapou na'a kuo taimi ke 'ai ha me'a'anga faka-Palēmia.....	48
Hoha'a ki he mafai e Komiti ke ui mai ha taha mei tu'a 'o faka'eke	50
Founa fakamāmani lahi ki he fakalele ha ngaahi me'a fakatauhitohi	53
Fakatonutonu ko e founa ngāue pe ia kae ikai ko ha founa na'e tali mai ngaahi pule'anga kimu'a.....	53
Tokanga ki he mo'ua 65 miliona mo'ua Pule'anga ki he fakatupu koloa he 2016	54
Taukave 'uhinga feinga Palēmia ke fakalelei'i sisitemi ne fatu mai ngaahi pule'anga kimu'a	54
Tali mei he 'Ofisi 'Atita ki he hoha'a fekau'aki mo e fakamole 65 miliona Pule'anga	58
Tokanga ki he ngaue'aki \$ tokoni fakavavevave fakalelei'i'aki me'a'anga Palēmia.....	60
Fakamahino ko e kuata pe Pule'anga na'e fakalelei'i 'ikai ko ha fale fo'ou	60
Fakamahino Palēmia 'ikai ha'ane mea'i hu'unga \$ ki he fale me'a'anga ke nofo ai	61
Fakamahino Palēmia ko e naunau e fale ko e koloa ia ke ne ngaue'aki	61
Tokanga ki he fakapa'anga e me'a'anga Palemia mei he sino'i \$ tokoni fakavavevave (NEF)	62
Taukave Pule'anga 'ikai kaunga \$ fakalelei'i me'a'anga Palemia ki he sino'i \$ (NEF)	63
Kelesi.....	67
Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea.....	68

Fale Alea ‘o Tonga

Aho: 27 Sepitema, 2018

Taimi: 1005-1010 pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. (Lord Fakafanua, Fakafofonga Nōpele fika 2 ‘o Ha’apai)

Eiki Sea: Mālō laumālie hou’eiki, kole atu ke tau kamata ‘aki ‘a e lotu ‘a e ‘Eiki.

Lotu

(Na’e kau kātoa ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale ki hono hiva’i ‘a e Lotu ‘a e ‘Eiki pea ko e lava ia ‘a e lotu ki he pongipongi ni)

<005>

Taimi 1010-1015

Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke ui ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kāpineti, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘a ‘Ene ‘Afio, kae’uma’ā ‘a e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai, kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Fale ni ki he pongipongi ni, ‘aho Tu’apulelulu 27 Sepitema 2018.

(Na’e fakahoko heni ‘a e ui ‘a e Falé)

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea kole ke u to e fakaongo mu’a. ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Tānaki Pa’anga, Tute mo e Tāmate Afi, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Sea ko e ngata’anga ē taliui ‘o e Fale ki he pongipongi ni

Poaki

ko e ‘Eiki Minisitā Mo’ui mo e ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Fusitu’a, Tevita Lavemaau, Sāmiu Kuita Vaipulu ‘oku kei hoko atu ‘enau poaki folau. Mālō ‘Eiki Sea.

<005>

Taimi: 1015-1020

Me'a 'Eiki Sea

'Eiki Sea : Fakatapu ki he 'afio 'a e Tolu Taha'i 'Otua 'i hotau lotolotonga. Tapu pea mo e Hau 'o e 'Otu Tongá, Tupou VI. Tapu pea mo e Ta'ahine Kuini, Nanasipau'u. Tapu atu ki he Fale 'o Ha'a Moheofo. Tapu atu ki he 'Eiki Palēmia, kae 'uma'a e Hou'eiki Minisitā. Tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e kau Nōpelé. Tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí. Mālō mu'a ho'omou laumālie lelei he pongipongi ni, Hou'eiki. Hangē pē ko e me'a kuo mou me'a hifo ki he 'etau 'asēnitá, ko e kotoa 'o 'etau ngāue, 'oku 'i lalo 'i he Kōmiti Kakató, pea na'a ku 'osi fakapā atu pē 'aneafi, 'e toki fakahoko atu 'a e 'asēnita fika 4.1, Lipooti hono 'ātita 'o e ngaahi Ngāue Fakapa'anga mo e Fai pau ki he Laó, 'i he pongipongi ni. Koe'uhí 'oku 'ikai ke to e 'i ai ha'atau ngāue 'i he Fale Aleá, 'oku ou kole atu ke tau liliu, 'ā kātaki. 'Eiki Nōpele Fakafofonga 'Euá.

Fokotu'u 'ave me'a fakapa'anga & lao he Lipooti 'Atita 2016/'17 ki he Kōmiti Pa'anga & Lao

Lord Nuku : Tapu pē pea mo e Feitu'u na, 'Eiki Sea. Fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmiá, kae'uma'a e Hou'eiki Mēmipa e Fale Alea 'o Tonga. 'Eiki Sea, 'oku ou kole atu pē mu'a ke 'oua na'a tuputāmaki e Feitu'u na, kae tuku atu e ki'i .. Ko e ki'i fokotu'u fakakaukau atu pē, fekau'aki pea mo e Fakamatala 'Atita ko eni ko ē 'o e 2016/2017, pē 'e lava mu'a, 'Eiki Sea, ke .. He 'oku 'i ai e ngaahi fokotu'u heni 'a e 'Atita Senialé, pea 'oku 'i ai 'ene ngaahi fokotu'u, hangē kiate au 'oku lahi 'aupito, mahalo 'oku 'ova 'o a'u ki he meimei fokotu'u 'e 400, 'oku ne hanga 'o fokotu'u mai he fakamatala 'ātita ko eni. 'Oku 'i ai e ngaahi fakamatala 'oku fekau'aki mo e ngaahi *project*, tukukehe e ngaahi Potungāue 'a e Pule'angá, pē 'e malava ke 'ave mu'a 'a e fakamatala ko eni ki he Kōmiti Pa'anga, 'a e ngaahi me'a fakapa'anga, pea ki he Kōmiti faka-Laó, 'a e ngaahi fokotu'u ko eni, ke fai ha ngāue ki ai pea toki 'omai ki he Fale ni, 'Eiki Sea. He kuo u lave'i hifo pē, 'Eiki Sea, ko e 'ātita ko eni, kapau te tau hanga 'o tuku ki he Falé, 'i he taimi ni, 'oku ou tui te tau iku pē ke 'ave ki he ongo Kōmiti ko eni, 'o fakatatau ki he ngaahi fokotu'u kuo 'omai 'e he 'Atita Senialé, koe'uhí ke to e fakapapau'i ange 'a e ngaahi fokotu'ú, mo hono ngaahi tu'unga e ngāue na'e faí, 'Eiki Sea. Ko e kole atu pē, Hou'eiki Pule'anga, kapau te mou loto lelei ke 'ave ki ai, pea toki fakafoki mai ki he Falé 'a e ngaahi fokotu'ú. He ko e fokotu'ú ia 'oku fu'u lahi 'aupito, pea fu'u lahi mo e ngaahi fiema'u mo e ngaahi me'a na'e tonu ke fakahoko. Neongo ko e 2016/17 eni, 'Eiki Sea, ka koe'uhí kuo u lave'i pē, 'Eiki Sea, 'oku tonu ke fai ha ngāue lelei 'aupito ki he fakamatala ko eni, 'Eiki Sea. Ko e ki'i fokotu'u atu pē ia ki he Feitu'u na, ka ko e me'a fa'iteliha pē ia 'a e Falé, pea ko e Feitu'u na pē ia 'oku ke pule ki he 'asēnitá, Sea. Mālō 'aupito.

'Eiki Sea : Fakamālō atu ki he 'Eiki Nōpele mei 'Euá. 'Oku ou fakamanatu atu, Hou'eiki, ko e 'aitemi ko eni 'oku lolotonga 'i he Kōmiti Kakató. Pea ko 'eku poupou atu ki ho'o me'á. Toki fokotu'u mai he Kōmiti Kakató, ke tu'utu'uni ki ai e Falé, 'i he Kōmiti Kakató, 'oku 'ikai ke 'i he Fale Aleá 'a e lipooti he taimi ni.

Lord Tu'ilakepa : Sea, fakamolemole pē e Feitu'u na, he tu'u haké.

'Eiki Sea : Me'a mai e Fakafofonga e Hou'eiki Nōpele Vava'ú.

Lord Tu'ilakepa : Tapu pē mo e Feitu'u na, kae 'uma'ā e Hou'eiki 'o e Fale Aleá. Mālō ho'o laumālie, 'Eiki Sea. Sea, fakamolemole pē e Feitu'u na, 'oku ou pou pou au ki he me'a ko eni 'oku 'omai 'e he Fakafofonga Nōpele 'o 'Euá. Fakapotopoto ange ia, pea tu'utu'uni pē e Feitu'u na, he ko e ngāué kotoa 'oku 'i he Feitu'u na, pea 'alu hifo ki lalo ki he Sea 'o e Kōmiti Kakatō. Ka 'oku te'eki ai ke fai ha ngāue. Na'e tu'utu'uni 'e he Feitu'u na ia 'aneafi ke toloi e me'a ko eni, pea toloi ia. Ka koe'uhí ko hono toloi ko iá, 'oku 'i he Feitu'u na, 'oku ke me'a mai he pongipongi ni, 'e 'ohifo ki he Kōmiti Kakatō, 'oku fokotu'u atu leva Seá, fakamolemole mu'a ke 'ave mu'a ki ha Kōmiti. Pea tau fu'u lōloa e toe fokotu'u ki he Sea e Kōmiti Kakatō, kae fai mo tu'utu'uni pē e Feitu'una, ko e Feitu'u na 'oku aofangatukú. 'Ave pē ki ha Kōmiti ke fai ha feme'a'aki ki ai, pea toki foki mai e Kōmiti mo e lipooti 'o fekau'aki ia... 'Oku 'i ai mo e ngaahi fu'u fakamatala 'a e 'Atitá ia, 'oku 'ikai ke fiema'u 'e he kau Mēmipa ia ke nau me'a ki ai, kae 'ave ki hē. Pea na'a ke me'a heni, Sea, na'e 'i ai e me'a na'e me'a mai e Palēmiá ...

<006>

Taimi: 1020-1025

Lord Tu'ilakepa : .. 'a e kole pea na'e tu'utu'uni 'e he motu'á ni ke 'ave ki he Kōmiti. Pea na'e hangē 'oku 'ikai ke paú hoku lotó, koe'uhí na'a ku loto au ke 'ave ki he Kōmiti ko eni 'a e Pa'angá, fokotu'u mai leva 'e he 'Eiki Minisitā Pa'angá ke toe 'ai ha fili makehe. 'O mau fetūkuaki kaikehe Sea ko e aofangatukú, 'oku 'ave ki he Kōmiti Lao. Hou'eiki Pule'anga, 'oku 'ikai ke mau fiema'u ia 'e mautolu ke fai ha feme'a'aki ki he me'a ko eni, 'ave ki he Kōmiti ko ē pea ō mai foki mai 'a e Kōmiti 'o fekau'aki mo e foki mai ki he Feitu'una, ke 'asinisini. Ko e hā 'a e 'uhinga e ngaahi ngāue hala ko eni ne hoko ko ē, hā 'a e ngaahi me'a na'e 'ikai ke ... mo e fanga ki'i me'a pē ke fakalavalava. 'I kai ke mau fiema'u ia 'e mautolu 'Eiki Minisitā Pa'anga ke fakamatala'i hangē ko ni ko e me'a ko ia na'a ke me'a mai 'aki. Ko e kole atu ke tukú, fakahingoa mai 'e he Feitu'una ia, hingoa 'o e ongo tangata. Mautolu, ko hono 'asinisini mo'oni pē 'a e ngaué, pea 'ai ke hoa tatau pea ki he feitu'u mo kimoutolu kotoa 'a e Pule'angá, 'ave ki he Kōmiti, pea mou foki mai mo ia mo e Kōmiti, mo e me'a ko eni 'oku 'omai 'e he 'Atita. Kapau na'a mou me'a hifo ki ai, lahi 'aupito 'aupito 'a e ngaahi me'a 'oku fiema'u ke .. pea te tau lōloa 'Eiki Sea.

'Eiki Sea Pa'anga: Sea ke u ki'i Fakatonutonu mu'a e 'Eiki Nōpele Vava'u.

Lord Tu'ilakepa : 'I kai 'osi fe'unga au ia 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Sea : Me'a mai 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu mo e Seá, tapu mo e Feitu'una Sea, pea tapu mo e Palēmiá, tapu ki he Hou'eiki Nōpelé, kae'uma'ā 'a e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. Sea, 'oku ou pou pou pē au ki he tu'utu'uni 'a e Feitu'una. 'I kai ke 'i ai ha vakai ki ai 'a e motu'á ni ke 'i ai ha me'a ke tau hoha'a ai. Ko e me'a *normal* pē eni ia 'oku tokanga mai ki ai 'a e 'Atitá, 'ikai ke toki ha'u pē ia he ta'ú ni. 'I ai 'a e fanga ki'i tōnounou, he ko e 'uhinga foki ia 'a e fai pau ki he Lao. 'Oku 'i ai 'a e fanga ki'i tōnounou he ngaahi Tu'utu'uni, 'oku 'ikai ke tau..'oku talamai, ko ē ko e ki'i tōnounou ē, ka mou 'ai ki hē, pea ko e me'a pē ia 'oku 'ai ma'u pē he ta'u ki he ta'u ke *follow* ke a'u ki he ta'u ko ē kuo lava ke fai. 'Oku 'ikai foki ko e 'uhinga ha tōnounou ia 'o pēhē kuo fai 'e

ha taha.. Tau pehení, kuo 'i ai ha ki'i tōnounou pea pehē kuo mole ha sēniti. Ko e toki taimi ko ia 'oku mole ai 'a e sēniti, ko e toki taimi ia 'oku tau hoha'a ai.

Hangē ko ení, ka pehē mai 'a e 'Atitá. 'Ai ke fai ha ki'i *independent check*, ko hono 'uhingá, 'osi ho'o *calculation* he tafa'aki ko ē, 'oange ki he tama 'e tahá ke ne hanga 'o *check*. Pea kapau 'oku 'ikai fai ia 'e he tama ko ē, 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha taha pehē ia koe'uhí tokosi'i pē kau ngāue. Ko 'ete ha'u pē kita 'o tānaki hifo 'oku 'ikai ke 'i ai ha hala ia ai. Ka ko 'ene hanga 'e ia 'o fokotu'u mai, ko e ki'i founa ia te ne ta'ota'ofi ha hoko ha hala. Ka 'oku 'ikai ke pehē ia, kapau na'e fai pē 'e he tokotaha ko iá 'o tonu 'ene fo'i 'uluaki tānaki kimu'á, 'osi sai ia. Ka toki hoko 'a e halá ia ka fu'u lahi 'a e me'a ke tānakí, pea hoko leva ha hala. Pea kapau 'oku te 'alu atu kita 'o sio, ko e māhina me'á ko e fo'i *transaction* na'e puna ia ki 'olunga, ko e hā ha fa'ahinga 'uhinga. Pea te ki'i *check check* hifo pē ai 'i ai..

Lord Tu'iha'angana : Sea kole mu'a ki he 'Eiki Minisitā ke u tokoni.

'Eiki Sea : 'Eiki Minisitā 'oku ke tali pē 'a e kole tokoni?

Lord Tu'iha'angana : Tapu mo e Feitu'u na Sea pea tapu mo e Hou'eiki. 'Oku ou tui hangē pē ko e me'a 'a e 'Eiki Minisitā, 'oku 'ikai ke pehē ia 'oku 'i ai ha fu'u me'a 'oku hoko pē 'oku 'i ai ha fehalaaki. Ka 'oku ou tui ko e mahu'inga mahalo 'o e fokotu'ú, ko e 'uhingá ko e Lipooti ko ení, pea mo'oni pē ia 'oku 'omai he ta'u ki he ta'u. Mahalo ko e mahu'inga'ia ko ia 'a e Fale Aleá, 'oku fa'a 'ohake heni tautautefito ki he Tepile 'a e Pule'angá, ke fai ha me'a ki he fanga ki'i.. Neongo 'oku 'i ai 'a e fanga ki'i.. ka 'oku 'i ai 'a e ngaahi fokotu'u heni 'oku mahu'inga. He 'oku a'u ki he ngaahi me'a, ko e talu ia mei he 2011 'oku te'eki ke fai. Ka ko e 'alu 'a e Kōmiti kapau 'e me'a mai 'a e 'Atita Senialé mo 'ene kau ngāué 'o fai ha .. ko e 'uhingá ke fokotu'u ke lava 'o fai ha me'a, kae tuku 'a e toutou 'omai pē he ta'u ki he ta'u. 'Oku 'i ai 'a e 'ū me'a ia heni 'oku 'alu 'o a'u ki he ta'u 'e 5, ta'u 'e 6 kimuí, 'oku te'eki ai pē fai ha me'a ia ki ai. Neongo, hangē ko e me'a 'a e 'Eiki Minisitā, 'oku 'ikai ke pehē ia 'oku tukuaki'i ha taha, pē ko ha me'a, ka ko e mahu'inga ko ia 'a e 'omai 'a e lipooti 'a e 'Atitá mo 'ene fokotu'ú, pea fai ha me'a 'e he Fale Aleá mo e ngaahi Potungāué, ke 'oua 'e toe 'asi mai he Lipooti. Mālō Sea.

'Eiki Sea : 'Eiki Minisitā Polisi.

Fokotu'u ke fai fokotu'u ki he Lipooti 'Atita mei he Kōmiti Kakato

'Eiki Minisitā Polisi : Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. Sea, ko e tokoni atu pē na'a nounou, ke tau foki pē ki he Kōmiti Kakatō, 'o fai mai 'a e fokotu'u ko iá koe'uhi ko e founa ngāue. Ko 'ene nounou pē ia Sea. 'E monuka 'etau founa ngāue 'atautolu ia, lolotonga 'oku kei 'i he Kōmiti Kakatō, pea na'e toloi pē ia 'i he Kōmiti Kakatō, tau fai Tu'utu'uni tautolu 'i he Fale Alea. Tuku hifo pē ki ai, ko e fokotu'u pē ai pea 'osi, kae 'alu molemole pē ia Sea. Ko e fokotu'u atu pē ia Sea, na'a hoko eni ko ha *precedent* ia ki he kaha'u. Ko e fokotu'ú atu pē ia Sea mālō 'aupito.

<008>

Taimi: 1025-1030

'Eiki Sea: 'Eiki Nōpele Fakafofonga Vava'u.

Fehu'ia 'uhinga toloi feme'a'aki Fale Alea he Lipooti 'Atita 2016/17

Lord Tu'ilakepa: Tapu pē pea mo e Feitu'u na fakamolemole pē he'eku tu'u tu'o ua. Hā me'a na'e toloi ai he Feitu'u na 'a e lipooti ko eni?

Toloi feme'a'aki Lipooti 'Atita 2016/17

'Eiki Sea: Fakafofonga na'e toloi ko e 'uhinga nau toki tau mai mei muli pea na'e fiema'u e faingamālie ke u *brief* pea mo e 'Atita Seniale na'e toki lava ia 'aneuhu. Pea ko ia ko u mateuteu ke u talitali ho'omou ngaahi fehu'i, ka 'i he'ene pehē ko u, Fakafofonga kātaki pē 'o me'a ki lalo. Ko e founga ngāue 'oku ou tokanga ki ai. 'I he'ene tu'u he taimi ni 'oku lolotonga 'i he Kōmiti Kakato 'i he Sea ke fakafoki mai ki he Fale Alea. Pea tau maliu mai ki he Fale Alea te u toki tu'utu'uni leva ke tuku hifo ki he kōmiti. Fakafofonga ...

Lord Tu'ilakepa: Sea.

'Eiki Sea: Ha'apai 13 ...

Lord Tu'ilakepa: Sea fakamolemole pē ke u ki'i lea atu mu'a fakamolemole, ke 'osi, nau fehu'i atu foki kae 'uhī kau 'oatu 'eku ki'i me'a 'oku ou tokanga ki ai ki he Feitu'u na.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Fakafofonga.

Lord Tu'ilakepa: Ko e 'uhinga ko ē 'eku fehu'i pea ke me'a mai na'e mo'oni pē Feitu'u na na'a ke toki me'a mai pea ke 'uhī ki he 'Atita Seniale ke ne fai hano, hamo feme'a'aki ki heni. Pango pē 'Eiki Sea 'ikai, ko 'eku toki lave'i eni ia he motu'a ni ka ko u 'oatu pē au ki he Feitu'u na kapau te mou me'a lelei ki ai mo e 'Atita Seniale. 'I he 'aho ko eni kuo maliu atu kamata 'emau 'ātita 'emau talanoa 'a e feme'a'aki 'i he pepa ko ē. 'Ohovala mautolu me'a hake e 'Eiki Nōpele ko ē mei Vava'u Fika 2 'o me'a mai 'i he me'a felāve'i pea mo e tokotaha he Fale ni. 'Ikai ke tonu 'ikai ke u loto au ke totonu ke 'i ai ha taha ke ne 'ohake. Ko e fu'u fakamatala ē 'Atita. 'Ikai ke totonu ke 'omai ki he Fale ni e me'a ko ia. Hangē ia ko ē hano lau'i kovi'i kuo faihala e ni'ihī he Fale ni 'o fekau'aki mo e koloa e fonua 'Eiki Sea. 'Ikai ke tau loto ke fai pehē ke mau nofo mautolu 'o lama e faha'i ko ē pē nofo, 'ikai 'oku 'ikai ke totonu ke pehē. Pea kapau pē 'oku ke laumālie lelei ke tuku hifo pē, ko u fokotu'u atu pē au ke tali lelei pē ki he Feitu'u na ke tuku hifo ki he Kōmiti Kakato ka ke mea'i 'osi, 'oku 'i ai e taimi 'e ni'ihī 'oku 'i ai pē ni'ihī si'i tengetange ko e me'a hake me'a hifo me'a hake me'a hifo ka mou ki'i fakanounou'i mai pē koe'uhī ke tu'o taha pē me'a ki 'olunga pea me'a hifo ki lalo, te tau ki'i liliu ki hē, kai kehe Feitu'u na pē 'Eiki Sea kae fai ho'o tu'utu'uni ko e anga pē ia 'eku vakai atu ki he Feitu'u na ka ke kei tu'utu'uni pē Feitu'u na 'i he me'a kotoa pē 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Leipa, me'a mai.

Fokotu'u ke tu'uma'u pe he founa lolotonga ke alea'i 'aki Lipooti 'Atita

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Tapu mo e Sea mo e kau Mēmipa. Sea ko e, 'oku mahu'inga 'aupito e Līpooti 'Atita pea ko 'ene līpooti mai ki he sino tau'atāina ko eni pea 'oku mahu'inga 'aupito he 'oku ne talamai 'e ia 'a e ngaahi makatu'unga ke fakalelei'i e sisitemi ngāue 'a e Pule'anga pea ka 'i ai ha faihala pea faka'asi mai ai. Ko e fakakaukau ko ia ke pehē ke tuku hifo ki lalo telia na'a 'i ai ha hingoa 'e 'asi pē 'oku 'i ai ha ngaahi me'a hangehangē 'oku 'ikai totonu ia ke fakahā ki tu'a. 'Oku 'ikai ke u tui ko ha makatu'unga ia ke fai ai hono tuku hifo ki he kōmiti 'a e Fale Alea he ko e 'uhinga ia hono 'omai ki heni ke fakaulo e maama pea fanongo mai mo e kakai ki ai pea tau tipeiti heni pea 'analaiso heni. 'Oku 'ikai ke u fanongo au ki ha makatu'unga 'uhinga lelei ke tuku hifo ai ki lalo 'a e līpooti ko 'eni. Kapau ko ia ko e hā 'oku 'ikai ke tau tuku hifo ai e līpooti kotokotoa pē ki he 'ū kōmiti? 'Oku 'ikai ke 'uhinga lelei pea makatu'unga lelei ia. Ko u fokotu'u atu Sea, fai pē 'etau founa ngāue ko eni 'oku tau 'i heni kotokotoa ke tau feme'a'aki ki he Līpooti 'a e 'Atita he 'oku ne hanga 'e ia 'o hulu'i mai e makatu'unga 'oku 'i ai e Pule'anga pē ko e hā hono ngaahi tōnounou pea fakalelei'i. Fiefia 'a e Pule'anga 'a e ho'ata ki tu'a pehē, fanongo mai e kakai ki he me'a 'oku fai 'aki 'enau tukuhau. Pea ko u fokotu'u atu Sea kuo 'osi fai 'etau Tu'utu'uni Ngāue ke tuku ange ki he Kōmiti Kakato ke tau hoko atu ai. 'Oua te tau faingata'a'ia ha me'a 'o hangē 'oku 'asi, na 'oku 'asi ai ha hingoa pē 'oku 'asi ai ha ngaahi me'a. 'Oua te tau hoha'a ko e 'uhinga ē tau'atāina 'a e 'Atita ke 'oua te tau to e kau atu he'ene ngāue kae tuku mai ke tau sio ki ai pea 'oku fanongo mai e kakai ki ai. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Tongatapu 3 'oku 'i ai ha'o fakatonutonu?

Taukave ko e founa ngāue angamaheni 'ave ki he Kōmiti kapau fiema'u fakama'ala'ala mei tu'a

Siaosi Sovaleni: Tapu mo e Feitu'u na Sea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea. Ko e taimi lahi Hou'eiki Mēmipa 'oku tau ngāue'aki e kōmiti ke fai ha talanoa ai mo kinautolu 'oku 'ikai ke kau he Fale ni. Hangē ko eni kapau 'oku 'i ai ha fehu'i ki ha Potungāue ko e kōmiti 'oku fai ai 'oku 'ikai ko ha Fale ni. Ko e 'uhinga pē ia 'oku fa'a ngāue'aki 'a e ngaahi kōmiti ki he ngaahi tālanga pehē 'o kapau 'oku tau fiema'u fakama'ala'ala. 'Oku 'ikai ko e 'uhinga ia ko hono tuku hifo ke pulia...

<009>

Taimi: 1030-1035

Siaosi Sovaleni: ... Ke fakafaingofua'i kae lava ha kakai mei tu'a 'o kau mai hono talanga'i pea mo hono fakama'ala'ala 'o ha fakamatala 'oku 'omai ki he Fale. 'Osi ko iá ko e kātōa 'a e miniti mo e fakamatala 'a e kōmiti 'oku fakahoko mai ki he Fale ni. 'Oua fa'a taki hala'i pehe'i ko e 'ai ke fakapul'i. Ko e founa ngāue māheni ia 'a e Fale ni Sea. Mālō.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Sea ka u ki'i fakatonutonu atu kātaki. Sea ko 'eku me'a ko u hoha'a atu ki ai ko e, kapau 'oku tau fakakaukau ke tau fai pehē ki he Līpooti e 'Atita, ko e hā 'oku 'ikai ke tau fai pehē ai katokatoa ki he 'ū līpooti? 'Ave kotokotoa tufa ki ai tau toki fakataha

mai ta'u 'e ua mei heni ke maau e 'u me'a ko ia pea tau toki o'mai 'o talanoa ki ai. Ko e ha e 'uhinga 'oku *isolate* ai 'a e tu'utu'uni 'a e 'Atita pea mo 'ene lipooti.

Siaosi Sovaleni: Sea ko e kole atu pē ke fakama'ala'ala mai he Feitu'u na Sea ko e hā koā e me'a 'oku fa'a fakatonutonu he 'e 'Eiki Minisitā. Ko e hā koā e pōini 'etau ...

'Eiki Sea: Ko e, me'a mai 'Eiki Minisitā pē ko e hā e 'uhinga 'oku tukuhifo ai pē lipooti ko eni.

Siaosi Sovaleni: 'A ia ko e fehu'i 'oku 'ikai ko e fakatonutonu ?

'Eiki Sea: 'Oku mo'oni e me'a 'a Tongatapu 3 'Eiki Minisitā, ko ho fehu'i ? 'Oku 'i ai ha'o fakatonutonu ?

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: 'Ikai ko 'eku hanga 'a'aku ia 'o faka, ko 'eku 'oatu 'a e makatu'unga 'o 'ene fokotu'u 'oku 'ikai ke 'i ai ha makatu'unga ke 'ave ai ki lalo.

Siaosi Sovaleni: Pea kapau ko 'ene tokoni Sea 'oku 'ikai ke u tali ia 'e au 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Ko e fo'i fakatonutonu ia.

Taukave malava pe ki ha fa'ahinga Lipooti ke fokotu'u ke 'ave ki ha Komiti

Siaosi Sovaleni: Pea kapau ko 'ene tokoni 'oku 'ikai ke u tali ka ko e fakama'ala'ala atu pē 'Eiki Minisitā hangē pē ko ē na'a ku fakahoko atu 'anenai 'a e 'uhinga 'o e ngāue'aki 'a e 'ū kōmiti 'Eiki Minisitā. 'Oku 'ikai ko e 'uhinga, he 'uhinga he lipooti katoa mai pē ia ki heni 'Eiki Minisitā. Pea kapau leva 'oku 'i ai ha taha 'oku ne fie 'eke ha me'a 'i ha lipooti pē te ne fie 'ave ki ha kōmiti, ngofua pē ia ke ne fokotu'u he Fale ni. 'Oku 'ikai ko e 'uhinga pē ia ko e lipooti 'a e 'Atita. 'E lava pē ia ko e lipooti 'a ha potungāue lava lelei ka ko e fokotu'u pē eni ia ki he lipooti ko eni. Ko ia pē Sea mālō.

'Eiki Palēmia: Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Tapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea kae 'uma'ā e toenga 'o e Hou'eiki. Ko e, ko 'eku vakai hifo ki he lipooti ko e ngāue lahi na'e fai ki heni. Pea ko e lahi taha ko e fokotu'u mai 'e he 'Atita 'a e ngaahi tōnounou. 'A ia kapau te tau fakafoki 'e pau ke hanga 'e he kōmiti 'o ui tahataha. Ha'u koe Minisitā ko koe ko e 'ū me'a eni 'oku talamai 'oku tōnounou ho'o potungāue. Ko e ngāue ko eni ko u talaatu 'oku 'ikai ko ha ki'i ngāue si'isi'i. 'O kapau ko 'etau loto ia ke to e fakafoki ko e me'a ia 'e iku ki ai. 'E ui tahataha kimautolu talamai, ko koe ko eni 'oku 'asi heni ko ho'o fo'i tōnounou 'e 10.

Lord Nuku: 'Eiki Sea ki'i fakatonutonu atu pē 'Eiki Sea.

'Eiki Palēmia: Fakamatala mai angé. Sea tukuange mu'a ke 'osi 'eku ...

Lord Nuku: Sea ko ‘eku fakatonutonu ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ke taumu’ a eni ki he kau Minisitā. Ke ‘uhinga ke taumu’ a kia nautolu ke ui hangē ko ‘ene me’ a mai. ‘Ikai !

‘Eiki Palēmia: Sea.

Lord Nuku: Ko e ‘uhinga ko ē na’e tuku atu ai ko ē ke tukuhifo ki lalo he ‘oku ‘i ai ‘oku mēmipa ai ‘a e ‘Atita Seniale. Ko e Fale ni he ‘ikai ke ne lava ‘e ia ‘o *brief* mai ‘ū me’ a ni. Ko ‘eku fakatonutonu atu ko e ‘uhingá he ‘oku ‘i ai ‘a e kakai te nau to e hanga ‘o tokoni ki he ngaahi me’ a ko eni ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea fakatonutonu.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā Pa’anga me’ a mai ho fakatonutonu.

Lord Nuku: Ko ‘eku fakatonutonu ia.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko ‘eku fakatonutonu ‘oku me’ a mai e ‘Eiki Nōpele mei ‘Eua ke ‘ave ki he Kōmiti Pa’anga he ‘oku mēmipa ai ‘a e ‘Atita Seniale. Ko ‘eku fehu’i, ko ‘eku fakatonutonu, ‘oku tau lava pē ‘o me’ a. Ko e motu’ a ko eni ko e motu’ a na’e ‘Atita Seniale pea ‘oku ou faingamālie he sio hifo ki he me’ a ko eni mahalo pē ‘e ma’ u pē ha fanga ki’i fale’i ta’etotongi he faka’atita he, ‘i he me’ a ko eni. ‘Oku hangē ko e Fakafofonga fika 3 na’e fai foki ‘ene ngaahi akonaki’i kitautolu he ...

Lord Nuku: ‘Eiki Sea kapau ‘oku ‘ikai ke loto ‘a e Pule’anga ki ai tau hoko atu ‘a hono tīpeiti’i.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘E Sea.

Lord Nuku: Ko e me’ a ia ‘Eiki Sea. Kapau ‘oku ‘ikai loto ‘a e Pule’anga ki he fokotu’u tau hoko atu kitautolu ka tau ‘alu faka-kupu faka-*item* fakafo’i-fokotu’u ... Sea.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e ki’i faka’osi atu mu’ a Sea.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki Fakafofonga. ‘Eiki Minisitā Pa’anga na’ a ke me’ a hake ko ho fakatonutonu e me’ a ‘a e ‘Eiki Nōpele pea kuo ‘osi tali ho’o fakatonutonu. ‘E ma’ u pē fale’i e ‘Atita Seniale mei he Feitu’u na.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e ki’i faka’osi atu pē ki’i fo’i fakatonutonu ē. Ko u ...

‘Eiki Sea: Me’ a mai.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: He kapau foki ‘e, ko e me’ a ko u to’o hake ‘a e la’i pepa ko eni ko e Līpooti ia ko ē 2013/2014. ‘A ia ko e me’ a ko ē na’e felāve’i ko eni mo e 90 miliona.

Lord Nuku: Sea ko ‘eku fakatonutonu atu ko e līpooti eni e ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Pea ‘oku tohi’i leva ia ai ...

Lord Nuku: 16/17 ‘oku fai ki ai.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Liliu ‘a e, fakafoki ‘a e līpooti ko ē ‘a e ‘Atita Seniale ‘o liliu pea me’a.

Lord Tu’ilakepa: Sea fakatonutonu.

‘Eiki Sea: Hou’eiki mou...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e me’a ia ko ē ...

‘Eiki Sea: Kātaki ‘o me’a hifo ‘oku te’eki ai ke māhino kia au ‘a e fakatonutonu ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga pē ko e hā ‘ene me’a.

Siaosi Sovaleni: ... me’a mai līpooti kehe.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku me’a mai he līpooti kehe ka ko u fie’ilo pē ko e hā ‘ene me’a ...

<002>

Taimi: 1035-1040

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea, ...

‘Eiki Sea: Kātaki pē Fakafofonga. ‘Oku te’eki ke ‘osi ‘a e me’a mai ‘a e Fakafofonga...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: „Na’a hangē hono ‘ave ko ē ki lalo ...

Mole taimi e Fale kae alea’i Lipooti ‘Atita he Komiti Kakato & toki fakafoki hake ki Fale Alea

‘Eiki Minisitā Polisi: ‘Oku ou kole atu ke ‘omai ange ‘a e fo’i lao ka u hanga ‘e au ‘o lau atu ‘a e fo’i Tu’utu’uni. ‘Oku hala katoa ‘a e feme’a’aki ia he taimi ni Sea. Ko u kole atu ke fakatonutonu ka tau foki ke maau. Ko e Tu’utu’uni Fika 154 eni Sea, ho’o Tu’utu’uni ngāue ‘a ia ‘oku pehē. “Kuo pau ke alea’i ‘e he Komiti Kakato ‘a e ngaahi me’a pē ko ia ne tuku ki ai ‘e he Fale Alea,” kuo ‘osi tukuhifo. Ko e Tu’utu’uni 158. “I he hili hono alea’i kotoa ‘o e ngaahi me’a na’e tuku ki he Kōmiti Kakato ke fai. Kuo pau ke fai leva ‘e he Sea ‘o e Kōmiti Kakato ha Līpooti ki he Fale Alea.” Kuo ‘osi hala katoa ‘a e feme’a’aki ko eni Sea, *procedural wise* ‘osi hala ia.

‘Oku ou fokotu’u atu Sea, ‘oku mole ‘a e taimi ‘o e Feitu’u na. Fakafoki ki he Kōmiti Kakato, he ‘oku fehalaaki fakatu’utu’uni. ‘E fai ‘a e ‘u feme’a’aki ko eni ‘i he Kōmiti Kakato pea toki fokotu’u pea lipooti atu ki he Feitu’u na Sea. Na’e tonu pē ‘a e faka’uto’uta ‘a e Feitu’u na. ‘Osi hala katoa ‘a e feme’aki ko eni kolosi ia he Tu’utu’uni ‘a e Fale Alea ‘o Tonga. Mālō Sea.

‘Eiki Sea: Fakamālō atu ki he ‘Eiki Minisitā Polisi ‘oku ‘i ai ‘a e mo’oni ‘a e me’a ‘oku ne me’a ki ai. Ka ko e feme’a’aki he taimi ni ‘i he *procedural issue* pē ko e hā ‘a e founga te tau ngāue’aki ‘i he ‘etau laka kimu’a. ‘I he ‘ene tu’u he taimi ni, na’e ‘i ai ‘a e fakatonutonu mei he ‘Eiki Minisitā Pa’anga, te’eki ke mahino mai kiate au pē ko e hū ‘ene fakatonutonu pē teu tali pē ‘ikai.

Hou’eiki! Tukuange hano faingamalie ke faka’osi mai ‘ene me’a pea tau toki hoko atu. ‘Eiki Minisitā Pa’anga!

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko ‘eku fakatonutonu ‘oku totonu pē ke tau alea’i pē heni ke kakato. He kapau ‘e ‘ave ki he Kōmiti Kakato, ‘e hangē ko e fo’i Tu’utu’uni ko eni, kau lau atu.’A e me’a ko ia ‘o e 2013/2014. ‘Oku tohi’i pē ‘i he takafi ko eni ‘o e Līpooti Faka’atita ‘o e ta’u ko ia ‘oku pehē: Na’e ‘omai ki Fale ni ‘i he 2015. Fakafoki ki he ...ko e me’a eni mei he Kōmiti Kakato. Fakafoki ke liliu pea toki ‘omai. Ko e fo’i Tu’utu’uni ko ia, kapau ‘e to e foki mai meihe Kōmiti Kakato ‘o talamai ke fekau ke fakafoki ‘a e Līpooti ke to e liliu, ko u tui ko e fo’i me’a fakatu’utāmaki mo’oni ia. Ko e fo’i me’a ko ia pea tuku ai pē ia foki ‘o a’u mai ki he ‘aho ni. Pea tau ōmai ‘o longoa’a ‘i he me’a ko ia, pea ko ia ‘a e fo’i Līpooti ko ia 2014. Ko ia pē Sea.

‘Eiki Sea: Mālō ‘Eiki Minisitā. Ka ko e fokotu’u ke ‘oua ‘e fakafoki ki he ‘Atita Seniale, kae tukuhifo ki he Kōmiti Pa’anga. Ko e fokotu’u ia ‘a e Fakafofonga Hou’eiki Nōpele ‘a ‘Eua. ‘I he ‘ene tu’u he taimi ni, ‘oku ‘ikai ke u fie tu’utu’uni ki ai ko hono ‘uhingá ‘oku lolotonga ‘i he Kōmiti Kakato ‘i he malumalu ‘o e Sea ‘o e Kōmiti Kakato. Ka ‘oku hangē ko ‘eku lave ‘anenai te u kole ki he Sea ‘o e Kōmiti Kakato ke tukuhifo mei he Kōmiti Kakato ki he Komiti Pa’anga ‘o kapau ko e loto ia ‘o e Fale. Pea kapau ‘oku ‘ikai ke mou loto ki ai pea fakafoki mai ki he Fale Alea mei he Kōmiti Kakato ke toki fai ha tu’utu’u mei heni.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā Leipa, me’a mai.

Taukave ko e ala pe ha kōmiti ki he lipooti e ‘atita ‘ikai to e tau’atāina ia

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Mālō ‘aupito. Sea, ‘oku mahino kiate au ‘a e fakakaukau ko ia mo e makatu’unga ke tuku hifo ke toe *interview* ‘a e kaungāue ‘a e fakakaukau ko ia. Ka ko u fie fakahoha’a atu ‘a e fakatu’utāmaki ‘a e taumu’a ngāue ko ia ke hoko ‘a e sino ko ia, ko e sino tau’atāina, pea ko e feitu’u tau’atāina eni ‘oku ‘omai ki ai. Ko e mōmeniti pē ‘oku ala ai ha Kōmiti ke nau toe hoko atu ‘a e ngāue ‘a e ‘Atitá, ke nau toe fai fakafehu’i ui mai ‘a e ni’ihi ko ē ..kuo tau ala ‘o ‘ikai ke toe tau’atāina ..

Lord Nuku: Fakatonutonu atu pē Sea, ‘oku hala ‘a e pehē ko ē ‘e he ‘Eiki Minisitā ‘oku ala ‘a e Kōmiti ki he fakamatala. Ko e fakamatala ‘Atita ko eni ‘oku lolotonga ‘i he Fale Alea. ‘Osi mavahe ia mei he sino ‘o e ‘Atita. Ko ‘ene ‘i heni faitu’utu’uni ‘a e Fale ki he me’a ko ē ke hoko atu. Ka ‘oku ‘ikai ke pehē ke fai tu’utu’uni ‘a e Kōmiti. ‘Oku ‘i ho Fale he taimi ni ‘a e fakamatala ko eni. ‘Oku ‘ikai ke fakatonutonu ‘e he Kōmiti ia ‘a e fakamatala ko eni. Ko e ‘uhinga pē ‘oku ou kole ai ki ai, he ‘oku ‘ikai ke pehē ‘a e me’a ko ē ‘oku ne me’a mai ‘aki. ‘Oku hala ia he ‘oku ‘osi mavahe ‘a e fakamatala ia ko eni meihe sino ‘o e ‘Atita ki Fale Alea pea ‘oku lolotonga ‘Asenita ia ki Fale Alea Sea.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea, ‘oku mahino pē ‘a e fakatonutonu, ka u faka’osi atu mu’a.

Taimi 1040-1045

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko e taimi ko ē ‘oku ‘omai ai ‘a e Lipooti ‘a e ‘Atita ke tau tālanga’i heni pea tukuhifo ki he Kōmiti Kakato pea fakafoki hake, ko e fakakaukau ko ia ke ‘ave ki he kōmiti ‘a e Fale Alea, pea ko ia na’e me’a mai ki ai ‘a Tongatapu 3 ke nau lava ‘o fakafehu’i ui mai ‘a e Minisitā ko ē ‘o fakafehu’i, kuo nau fai ‘enautolu ‘a e ngāue faka’atita ...

Siaosi Sovaleni: Sea fakatonutonu Sea.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ...pea ‘oku ‘ikai ke to e tau’atāina ...

Siaosi Sovaleni: ‘Eiki Minisitā fakatonutonu. Me’a ki lalo ‘oku fai ‘a e fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko e Sea kātaki fakamolemole Tongatapu 3 ‘oku ne fai ‘etau tu’utu’uni.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā ko e fakatonutonu eni mei Tongatapu 3.

Siaosi Sovaleni: Me’a ki lalo, me’a ki lalo.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Mālō Sea, mālō Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai Tongatapu 3.

Siaosi Sovaleni: ‘Ai ki he ‘Eiki Minisitā ke tuku ‘ene fa’a loi, na’a ku me’a pehē ‘anefē ke u ‘alu ‘o fakafehu’i ha taha hē. Ko e ‘uhinga pē ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Eiki Sea ‘e lava ke u ki’i ke ‘osi ‘ene me’a.

Siaosi Sovaleni: Ko e ‘uhinga pē ke fakafaingofua’i ‘a e talanoa.

‘Eiki Sea: Tongatapu 3 ‘oku ‘i ai ha’o fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Māmālie hifo koe Tokoni Sea he ‘oku ‘ikai ke ke ko e Seá ē ‘oku ne fai mai ‘etau ngāue.

Siaosi Sovaleni: Ko e taimi ‘oku fai ai ‘a e fakatonutonu me’a ki lalo. Kātaki pē Sea ‘ai ki he ‘Eiki Minisitā ke ne mea’i ‘etau tu’utu’uni.

‘Eiki Sea: Hou’eiki mou me’a hifo ki lalo, na’a ku tāpuni ‘a e Fale. Kole atu ke mou fakamokomoko ko e *issue* ‘oku taha, ko ‘etau ngāue ‘oku lolotonga ‘i he Kōmiti Kakato pea na’e ‘i ai ‘a e fokotu’u ‘i he Fale Alea ke tukuhifo ki he Kōmiti Pa’anga. Ko e founga ngāue ‘oku ou ‘uhinga atu ki ai ‘oku lolotonga ‘i he Kōmiti Kakato, ko e feitu’u ia ‘oku tonu ke fai ai ‘a e fokotu’u, tukukehe ‘o kapau ‘oku fakafoki mai ki he Fale Alea ke tau toki tukuhifo mei heni ki he Kōmiti Pa’anga. Mahalo ko e nounou taha ko ‘etau liliu ‘o **Kōmiti Kakato** kae hoko atu ‘a e feme’a’aki

ai. Mou me'a hake. (Liliu 'o Kōmiti Kakato, me'a mai 'a e Sea 'o e Kōmiti Kakato, Veivosa Taka, Fakafofonga Ha'apai 13.)

Me'a e Sea

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki mou fakama'ama'a atu. Tapu pea mo e 'afio 'a e Ta'ehāmai 'i hotau lotolotonga. Fakatapu ki he Tu'i totonu 'o Tonga. Fakatapu ki he Ta'ahine Kuini kae 'uma'ā 'a e Fuifuilupe 'o loto Palasi. Fakatapu kia Pilinisi Ata pea mo e Hou'eiki 'o e Nōpele 'o e Fonua. Fakatapu atu 'Eiki Palēmia, pea pehē foki ki he Hou'eiki Minisitā 'o e Kāpineti. Fakatapu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. Hou'eiki mālō mu'a ho'omou kei fakalaumālie lelei tau hoko mai ki hotau ngaahi fatongia pea 'oku ou ongo'i 'oku mo'ui 'a e ngāue.

Pea 'oku ou tui, kimu'a pē au toki tau toki hoko atu 'oku ou fiema'u ke 'oatu 'eku ki'i me'atokoni faka'aho. Ko e ki'i me'atokoni ko eni hou'eiki, ko e kakai na'e taha pē, ko e Samelia mo e Siu, pea ko e 'uhinga na'e fai ai hono ta'ofi kinautolu 'ikai ke nau to e ō ki Selusalema he na'anau mali kinautolu ia ki he Ha'a kehe. Kā ko e kau Siu pē, pea ko e taimi ko ē na'e me'a mai ai 'a e Fakamo'ui, pea ne fai 'ene hālofia pea ne kole vai ki ha fefine, mou 'osi mea'i kātoa pē 'a e talanoa, na'e lava ai kā ko e kakai tatau pē kā na'e 'uhinga pē 'a e hangē 'oku na ki'i fetō'aki ko hono 'uhinga na'e mali 'a e tokotaha ko ē ki hē 'o hangē 'oku māva, pea 'oku 'ikai ke nau to e loto ke nau hū ki he fonua ko ē.

Pea pehē 'e he fefine Samelia kiate ia ko e Siu koe, pea 'oku fēfē ho'o tala inu kiate au, ko e fefine Samēlia, he 'oku 'ikai fe'of'o'ofani 'a e kakai Siu mo e kakai Samēlia, pea lea ange 'a Sisū 'o pehē kiate ia, kā ne ke 'ilo 'e koe 'a e foaki 'a e 'Otua pea mo ia 'oku pehē kiate koe, foaki mai kiate au ke u inu. Pehē kuo ke kole kiate ia kene foaki kiate koe 'a e vai 'o e mo'ui.

Hou'eiki, na'a ku toki muimui folau atu 'i he Tokoni Sea 'o e Fale Alea ki ...

<005>

Taimi: 1045-1050

Sea Kōmiti Kakato : 'Atelaite, ko 'ema lele 'o fai 'a e fatongia 'o e Falé. 'Oku 'i ai 'a e Fale 'e 2 ai, ko e *Upper House* mo e *Lower House*, pea ko 'eku ko ē kehekehe ko ē 'a e ongo Falé, pea ko 'enau pehē ko ē hono fale'i ko ia 'o e motu'á ni, ko e *Upper House* ko e Fale ia 'o e lotu, ko e Fale 'eiki. Ko e *Lower House*, ko e Fale ia 'o e taú. Fale ia 'o e fepaki 'a e 'uhinga mo e 'uhinga, pea 'oku ou tui ko e 'uhinga ia 'oku laumālie lelei ai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, ke tukuhifo 'a e *issue* ko eni 'oku mou feme'a'aki a'i ki he Falé ni. Pea 'oku ou tuí mou me'a lelei ki he ngaahi ngāue 'oku fakahokó, ko 'etau 'asenitá eni kuo tukumai ki he motu'á ni, pea ko e 'asenita 'uluakí, ko e 4.1 ko e Lipooti hono 'Atita 'o e Ngaahi Ngāue faka-Pule'angá, mo e fai pau ki he Laó, 2016/2017. Hou'eiki mou me'a mai. Me'a mai Hou'eiki Nōpele Fika 2 'o Vava'u.

Lipooti hono 'Atita 2016/2017

Lord Tu'i'afitu: Tapu mo e Feitu'u na Sea pea fakatapu ki he 'Eiki Palēmia 'o Tonga, kole mu'a ke u hūfanga atu 'i he lotu lelei na'e tataki 'e he Sea 'o e Fale Aleá. Sea, ko e ki'i maama 'oku 'iate aú, 'oku 'ikai ke u a'usia 'e au 'a e fa'ahinga 'ātakai ko eni 'o e lipooti ko eni. Ka ko e feinga pē Sea ki he Tu'utu'uni mo e ngāue kuo tukuhifo ki he Feitu'u na. Ko 'eku nofo pē 'a'aku ia Sea

‘o kamata atu ‘i he mahu’inga ‘o e *Public Account*, pea ‘oku tui ‘a e motu’á ni, ko e Lipooti ko eni ‘oku ‘i ho Falé, na’e me’a atu ki ai ‘a e ‘Atitá mo ‘ene kau ngāue, ‘oku tu’u ‘i he faha’i ta’u ‘o e 2016/17. ‘Oku pehē ‘e he ‘Atitá, na’a nau me’a atu ‘i he ‘uhinga ‘o e *Public Account* ‘i he tu’unga ‘o e liliu ‘a e fa’unga ‘o e tauhi koloa ‘a e Pule’angá, mei he fa’unga ‘o e *Sun System* pē ‘oku tonu ‘eku fakahoha’á Sea, ki he tu’unga faka-vaha’apule’anga ko ia ko e *International Public Sector Accounts Standard*. Sea, ‘oku ‘ikai ke fu’u mahino kiate au ‘a e fakakamatala heni ‘a e ngāue ‘a e ‘Atitá, ka ‘oku ne hanga ‘o ‘omai fakalūkufua ‘a e tupú pea mo e mole, makatu’unga ‘i he koloa fakalūkufua ‘a e Pule’anga. Sai, lolotonga ko ia ‘a e me’a atu ‘a e ‘Atitá, ‘i he fa’unga founga fo’ou ko eni, ‘i he ngāue ‘a e Pule’angá ‘i he tu’unga ‘o e *IPSAS*, ‘oku kei nofo pē ‘a e nifo ia ‘o e fa’unga ngāue ‘a e Pule’angá ‘ene ngaahi koloá, mo e fakatu’amelie’anga ‘o e Pule’angá ‘i he fakatupú ‘i he founga motu’á pē Sea.

Kiate au ‘e Sea, hangē ko e me’a na’e ‘uhinga atu ki ai ‘a e ongo Hou’eiki ko ení, lahi e fehalangakí ‘a e fakahoko mai ki he Falé ni ‘oku fatu ai ‘a e Laó, mo fakapaasi ai ‘a e pa’anga ngāue ‘a e fonuá, fakataha mo e ngaahi tokoni mei muli, ‘oku hu’u mai he ngāue fakataukei faka-Potungāue, mo e vā faka-Pule’anga, ‘oku talamai heni ‘e he ‘Atitá, ‘oku ‘ikai ke fu’u maama fēfē ia ke tau sio ki ai. ‘Oku ‘ikai ke hōhoa tatau ‘a e Lipooti ‘oku nofo ‘i he tu’unga ‘o e ‘Atitá faka-vaha’apule’anga ‘oku tonu ke nofo ki ai ‘a e Pule’angá, mo e fa’unga ‘oku kei molomolomuiva’e ai ‘a e Pule’angá, ‘i he fa’unga motu’á Sea. Sea, ‘oku ‘i ai e ngaahi tohi ia mo e talamo’ua mo e ngaahi koloa hū mai ‘oku te’eki ai pē lēkooti ia ke fakapapau’i, ki he tānaki ko eni ‘o e Lipooti ko eni. Lahi fu’u Sea, kapau ‘oku fa’o pē he ki’i fo’i palakalafi ‘e 6 ko ení, huanoa ai ‘a e fu’u pa’anga ko eni kuo laulau miliona ‘etau Fakamatala Fakata’u, kuo paasi ho Falé ni, kuo fokotu’u ko e Lao, ke ngāue’aki ‘a e pa’anga mo e koloa ‘a e Pule’anga, ‘ihe mahu’inga pē, ‘i hono sivi mo hono fakahaa’i ko e hā ‘a e koloa mo e *Public Account*, ‘oku mo’ui ai ‘a e Pule’angá mo hono kakaí. Ko ia pē Sea ‘a e ki’i me’a ‘oku ou fakahoha’a aí. Mālō ‘aupito.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō.

'Eiki Palēmia : Sea..

Sea Kōmiti Kakato : 'Eiki Palēmia me’a mai.

'Eiki Palēmia : Tapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea, kae 'uma'ā ‘a e toenga ‘o e Hou’eiki. Ko e Lipooti ē kuo tukumai, pea ‘oku ou tui ko e me’a mahu’inga ia hení, hangē ko e me’a na’e lave ki ai ‘a e Fakafofonga ‘Eua Nōpele. Ko e fatongia ‘o e ‘Atitá, ke ‘alu ‘o sivi, pea ko eni ‘oku ne ‘osi talamai heni ‘a e ngaahi matavaivaí...

<008>

Taimi: 1050-1055

'Eiki Palēmia : . . . Ko e me’a mahu’inga hení, ‘i he fakamatala ‘a e ‘Atitá, ‘oku ne tuhu’i mai ‘a e ‘ū matavaivaí. Pea ko e fele ‘a matavaivaí. Ko ia ‘oku ou fokotu’u atu, kapau te tau ‘alu tahataha heni, ko e me’a eni te tau iku ki aí. ‘E iku ‘o ui e tama mei he Poate ko ē, ui e tama mei he Minisitā ko ē, ki he ngaahi matavaivaí. Kuo pau ke tau ui ‘a e fa’ahinga ko iá ke nau tali ‘a e ngaahi matavaivaí ko ení. Ka ‘oku ou fokotu’u atu. ‘E ‘osi e ta’u ni mo e ta’u kaha’ú,

kapau te tau fai e me'a ko ení. Te tau ui tahataha kinautolu. 'Oku ou fokotu'u atu, ko ē. Pea kapau ko ha fo'i 'aitema hena 'oku pehē 'e ha taha ke ne fehu'i, fehu'i. Ka ko e anga 'eku sio ki he me'a ko ení, ki he matavaivaí, 'oku mahino, mo 'ene 'osi ko ē 'ene matavaivaí, pea ne fokotu'u mai ko ē, 'oku fokotu'u atu eni. Kapau 'oku mou pehē ke tau 'alu tahataha hē. 'Oku ou fokotu'u atu 'e 'osi e to'u Fale Alea ko ení, pea te tau to e hiki atu ki he to'u Fale Alea ka hokó, 'alu he matavaivaí, mo e tali 'e 'omaí. Ko ia 'oku ou fokotu'u atu. Tau fakanounou. Ko koe 'oku ke pehē, 'oku 'i ai ha fo'i matavaivai hena, ke ke tuhu'i mai. Tuhu'i mai e matavaivai ko iá, pea ke tuhu'i mai 'a e Poate pē ko e Minisitā ko iá, kae 'oatu ha tali, ka tau nounou.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai. Hou'eiki.

Lord Fakafanua : Sea, tapu pē mo e Feitu'u na. Tapu atu ki he 'Eiki Palemiá. Tapu atu ki he Hou'eiki Mēmipa e Fale Aleá, Kōmiti Kakató, ka u 'oatu ha fakamatala nounou ki he tohi ko eni, Lipooti mei he 'ofisi e 'Atita Seniale, kimu'a pea toki hoko atu e feme'a'akí.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō.

Fakamatala nounou ki he Lipooti 'Atita 2016/2017

Lord Fakafanua : Ko e lipooti fakata'u eni 'a e 'Atita Seniale, kamata mei Sune 2016 'o ngata ki Sune, 2017. 'Oku hā heni e ngaahi ngāue fakapa'angá, pea mo e 'ātita'i e ngaahi tu'utu'uni ngāue. Pea 'oku muimui'i 'e he ngaahi *line ministry* mo e 'ū Potungāue. Ka te u 'oatu pē. Ko e lipooti ko eni 'oku kongá 'e 5. Mou me'a hifo pē, ko e kongá 1, ko e Talateu. Kongá 2, ko e *Public Accounts*, 'a ia ko hono 'atita'i ia e ngaahi *statement* mei he Pule'angá, fakalūkufua. Pa'anga 'oku fakamole. Founga hono fakamolé. Ko e kongá 3, ko e to'o ia mei he ;'ū *Government Ministries*, ko e *Department*, *Line Ministry*, mo e 'ū *Agencies*, *MDA*. Kongá hono 4, ko e 'ātita'i e ngaahi *development project*, pē ko e ngaahi tokoni kotoa pē mei muli, 'oku totongi 'i he 'etau *development partners*. Ko e kongá faka'osi, kongá 5, ko e 'Atita ia e ngaahi *Public Enterprise*, ko e 'ū *SOE* ko eni, kautaha ko e 'oku *own* he Pule'angá.

Ko e kongá 2, kongá 4, mo e kongá 5, ko e 'atita'i ia e 'ū *statement* na'e 'ave ki he 'Atita Seniale, ke nau 'ātita'i. Ko e kongá 3, fekau'aki pea mo e *Government Ministries* 'u *MDA*, ko e *compliance audit* pē ia, 'a ia 'oku 'uhinga ia, ko e 'ātita'i e ngaahi founga ngāue. Pea 'oku hā pē 'i he 'ū *recommendation* ko ena 'oku tuku mai 'e he 'Atita Seniale, ko e ngaahi tōnounou he founga ko ē, 'i hono muimui'i e ngaahi tu'utu'uni ngāue 'oku *recommend* ke fakalelei'í. 'A ia ko e faikehekehe ia 'a e *Public Account*, pa'anga fakalūkufua ko eni 'a e Pule'angá, 'oku 'ātita'i, pea mo hono 'ātita'i 'a e founga ko ē hono fakamoleki ki he 'ū *Ministries* 'oku fakaikiiki 'i he *chapter*, fika 3.

Hou'eiki, ko e 'ū me'a ko ení kuo 'osi fakahoko, pea ko e 'ú tu'utu'uni e mo e 'ū *recommendation* 'a e 'Atitá, 'oku fokotu'u mai ke mou me'a ki ai. Kapau 'oku 'i ai ha'amou fehu'i, pea mou me'a mai ko e 'uhingá ko e 'ofisa eni 'a e 'Atita 'oku 'i heni pē 'i Fale ni. Ka 'o kapau 'oku mou fiema'u ke fakaikiiki ange, pea 'oku ou poupou atu, ke tukuhifo ki he Kōmití, ke toki fai ha fakatotolo mei ai. Ka ko ena kuo me'a mai pē e 'Eiki Palēmia, kapau 'oku 'i ai ha'amou ngaahi fehu'i hangatonu ki he 'ū *ministries*, fekau'aki pea mo e kongá 3, pea mou me'a mai. Mālō. Fokotu'u atu, Sea.

Taukave Palēmia ngaue Fale Alea ke siofi ngaahi tonounou & matavaivai

'Eiki Palēmia : Sea, ki'i tokoni atu pē, ki he Sea. Mo'oni 'aupito 'aupito e Seá. Kae hangē ko e me'a ko ē na'a ku lave ki ai 'anenaí. Ko hotau fatongia 'i he taimi ni ke tau sio ki he ngaahi tōnōnou, mo e ngaahi matavaivai.

<006>

Taimi: 1055-1100

'Eiki Palēmia: 'Ikai ke u lava au, fu'u lahi 'aupito e tōnōnou ia mo e matavaivai hē. Tatau pē 'a e tafa'aki 'a e Pule'anga mo e ngaahi Poate. Ka 'oku 'ikai ke u tui au te tau lava 'alu tahataha ko e fu'u ngāue lahi ia. Ko 'eku fokotu'u atu ko e me'a ē, ka 'oku 'i ai ha taha hena 'oku ne fie fehu'i ha me'a ha fo'i tō nounou ha fo'i sekisoni hē, pea ne 'ai ... Pea kapau 'oku 'ikai ko 'etau 'alu tahataha 'e 'osi e ta'u ni te tau to e 'alu he ta'u kaha'u kae 'oleva kuo kakato e tō nounou mo e matavaivai. Pea kapau 'oku mou pehē ke u lau atu au ia ha fo'i matavaivai heni ke tau kamata ai. Ko ia ko u fokotu'u atu ki he fa'ahinga ko ē 'oku nau vilitaki ki he me'a ko eni, 'ai mai ha fo'i tōnōnou mo ha matavaivai ka tau 'alu ki ai ke vave.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Mo'ale Fīnau: Sea ki'i fakahoha'a atu.

Sea Kōmiti Kakato: 'Io ... kātaki pē Fakafofonga 12 me'a ki lalo kae, ko e me'a ia kuo me'a mai ki ai 'a e 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Fakafofonga Ha'apai. Pea ko u tui ko e ngaahi me'a ia 'oku fiema'u ke tau, ke mou me'a mai ki ai he ko e fiema'u foki ki he Līpooti 'Atita ke fakamaama e, 'a kitautolu. Ka 'oku 'i ai ha me'a 'oku 'ikai ke, 'ao'aofia ki ha taha pea fehu'i mai he 'oku 'i heni e kau Minisitā pea 'oku mou 'i heni kotoa pē ke mou feme'a'aki. Pea ko e taha 'oku ou kole atu ko e 'amanaki eni ke mou feme'a'aki ki he 'Asēnita Fika 1 pea ko 'eku kole eni 'oku pehē ka 'oku 'i ai ha me'a 'oku ke fie me'a ke ke me'a mai ko u kole atu me'a mai 'o poaki mai ki he motu'a ni 'oku ke fie me'a kae 'oua te ke me'a hake pē koe 'o me'a ki he tokotaha ko ē 'oku ke fie me'a ki ai kae fokoutua atu pē 'a e motu'a ni ia 'i heni. 'A ia ko u tui ko e me'a ia te tau melino ai he ko e taimi pē 'oku ke me'a hake ai 'oku ai ha me'a 'oku ke tuputāmaki ai 'e 'i ai e, ko 'ene me'a mai pē kuo ke me'a atu, me'a mai 'oku ke me'a atu. Pea 'uluaki pea mou faka'apa'apa mai ki he motu'a ni. Mou me'a hake, fai homou ki'i fakatapu 'Eiki Sea mai ha ki'i ngofua he ē, me'a mai Ha'apai 12 pea toki me'a mai e, 'a e Tokoni Sea e, 'a e Fika 1 'o Vava'u.

Mo'ale Fīnau: Sea fakatapu ki he Feitu'u na Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Mo'ale Fīnau: Tapu ki he Palēmia pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. Sea, ko 'eku fakakaukau ki he *issue* ko eni 'Eiki Sea 'oku pehe ni. Ko e me'a mahu'inga taha kuo fakahoko 'e he 'Atita Seniale hono fatongia pea 'oku 'osi fakahū mai ia ki he Fale ni 'Eiki Sea. 'Oku ou tui 'Eiki Sea kapau 'e ui 'a e 'Atita Seniale ke ne to e tali ha fehu'i he 'ikai ke ne tali 'e ia ha fehu'i 'o makehe mei he'ene fakamatala ko eni kuo hā 'i he Līpooti 'Atita. Ko ia 'i he'ene pehē 'Eiki Sea

‘oku ou tui ki he ngāue totonu mo e faitotonu ka ‘i he taimi tatau ‘Eiki Sea ko e fatongia ‘o e ‘Atita ke ne hanga fokotu’u mai ‘a e ngaahi matavaivai. Ko ia pē. Kapau ‘oku ‘i ai ha fa’ahinga *corruption* mo ha fa’ahinga me’a ‘oku ope atu ‘i he fakatonutonu angamaheni te ne fakahā mai pē ‘e ia. ‘I he’ene pehē ‘Eiki Sea ko e līpooti ko ‘eni ‘oku ‘ikai ke ‘asi ha me’a pehē. Ko e, ‘oku ou tui ko e me’a mahu’inga ki he motu’a ni ‘Eiki Sea ko e lava ke foki ‘a e ‘Eiki Minisitā pea mo e līpooti ko ‘eni ‘o tokoni’i ‘ene kau ngāue fakatatau ki he fokotu’u ‘oku ‘omi ‘e he ‘Atita Seniale. Pea ko ‘ene lava ia ‘etau ngāue ‘Eiki Sea. Hangē ko e me’a na’e me’a ki ai e ‘Eiki Palēmia, ko ‘etau kumi ko ē ha fa’ahinga mo’oni mo ha totonu ‘i ha fonua ko e me’a ia ‘oku lelei. Pea ‘oku ‘ikai ke ta’ofi ia ‘Eiki Sea. Ko ia ‘ene pehē ‘Eiki Sea ko u fakakaukau ‘a’aku ki he līpooti ko ‘eni ‘ikai ke u lava ‘e au ia ‘o ma’u ha fa’ahinga fokotu’u mei he ‘Atita Seniale ‘oku ope atu ke fakamāua fakafo’ituitui ha taha ‘i he Fale ni ‘oku hoko ha fa’ahinga ngāue ta’etotonu ‘oku totonu ke fai hono fakamaau’i fakafo’ituitui.

Ko ia ‘Eiki Sea ‘oku ou fokotu’u atu ‘e au ia ‘a e līpooti ko eni, ki he motu’a ni ‘oku ou tui au ‘oku ‘osi kakato e ngāue ‘oku fakahoko ‘e he ‘Ateni Seniale kātoa pē ‘oku a’u ‘o 200 tupu e ngaahi fokotu’u ko eni ‘oku ‘ikai ko ha fokotu’u ‘Eiki Sea kuo pāuni mamafa fe’unga ke lava ke fai ai ha fa’ahinga fakatonutonu tau pehē fakalao ‘i he ‘uhinga kuo a’u kihe faihala.

Ko ia ‘Eiki Sea ‘i he mahino ki he motu’a ni ki he ngāue ko ē na’e ‘ātita ko e ngata’anga ē ‘o ‘ene fekumi. Talamai ko e *statement* ko ē, na’e totonu ke pehe’i. Ko e ...

<009>

Taimi: 1100-1105

Mo’ale Finau: ... founa ē talamai ke ‘oua to e fai e founa ko ē. ‘Asi kotoa pē he līpooti. Talamai ko e founa ngāue ia na’e totonu ke ‘ai ‘a e naunau ko ē pea līpooti ‘oua ‘e fakahoko kae ‘oua leva kuo līpooti ko e founa ngāue ia. ‘A ia ‘e foki leva e Minisitā ‘o ta’utu tangutu hifo pea mo ‘ene kaungāue ‘o fakahinohino ke nau fou *step by step* ‘i he ngaahi fokotu’u ‘Atita Seniale. Ko ia ‘Eiki Sea ‘i he fakakaukau ‘a e motu’a ni ‘oku ou fiamālie au ia ke u fokotu’u atu ke tau hanga ‘etautolu ‘o fakapaasi. Pea kapau ‘oku pehē ‘e ha taha he Fale ni ‘oku ‘i ai ha me’a makehe, me’a ‘Eiki Palēmia ‘atā ke tuku mai ia Sea mālō ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō me’a mai Minisitā *MEIDECC*. ‘E Minisitā fakamolemole ko u ki’i *overlook* ko eni ki’i hiki’i hifo ‘a e me’a ‘a e Hou’eiki fika ‘uluaki ‘o Vava’u.

Lord Tu’ilakepa: Sea ki’i fakamolemole pē Feitu’u na ko e ki’i me’a si’isi’i pē ia.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai koe fika ‘uluaki ‘o Vava’u.

Lord Tu’ilakepa: Ko ia. Tapu pē mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea. Ko e ki’i me’a si’isi’i pē na’a ku ki’i hiki nima atu ‘anenai. ‘Oku sai ‘aupito ‘a e tu’utu’uni ko ē ‘oku ke me’a mai ‘aki. Ko ‘eku kole pē ‘a’aku ki’i me’a me’a holo ho fofonga ‘uhingá ka ke mea’i taimi ko ē ‘oku mau lomi atu ai e maama ‘oku ke me’a me’a pē koe ki lalo pē te ke me’a me’a pē ki he Palēmia. Ki’i matangaki holo ho fofonga ‘i Fale ni koe’uhí ke ke mea’i ‘a e me’a ko ē, ko e ‘uhinga ka mau tauhi. Ko u sai’ia ‘aupito au ia he founa ko iá ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea ko e lipooti ko eni ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi fehu’i hangatonu pē heni ‘ikai ke u tui au pē ‘e lava he ‘e ‘Eiki Sea ia ‘o tali hangatonu’i ‘e ‘Eiki Sea. Ka ko u kole pē ki he kau Fakafofonga ke fakapotopoto taha pē ‘etau ngaahi fehu’i ko ē ‘e fai. Pea mou laumālie lelei pē Hou’eiki Minisitā ka ‘oku ‘i ai ha ‘ū fehu’i atu ki hetau ngāue ka tau hokohoko atu ‘Eiki Sea. Ko e me’a pē na’a ku ki’i tu’u hake au ‘Eiki Sea ki ai ka ke hoko atu ho, ka u toki ‘i ai ha’aku faingamālie ‘aefiafi pē ko e Mōnite.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Hou’eiki. Hou’eiki ko u kole fakamolemole atu. Ko e motu’a ni ‘oku kehe hono fo’u. Ko e taimi ko ē ‘oku mou me’a mai ai ‘oku ou ki’i male’ei ki hema, ko ‘eku vakai ia ki mata’u. Pea ko e taimi ko ē ‘oku ou vaka pē ki mata’u ko ‘eku vakai ia hema. He ko u vakai au kia 12 ka ko u lave’i pē au ia ‘a e hiki nima ‘a e Fakafofonga mālō.

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Tapu ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea kae ‘uma’ā e Hou’eiki ‘o e Kōmiti Kakato. ‘Ikai ke u ‘amanaki Sea ‘oku fu’u talēniti’ia pehē Feitu’u na ke lava pē koe ‘o mea’i kotoa e, neongo ‘oku ‘ikai ke fofonga ki ai.

Sea ko e fai ko ē ‘o e ‘atita lolotonga ko ē hono fakahoko ‘o e ‘atita ‘oku ma’u ai e ngaahi polopalema ‘a ia ‘oku fakaikiiki mai ko eni. ‘Oku ‘i ai ‘a e fo’i piliote leva ia ‘oku nau fēfokifoki’aki pea mo e potungāue pē ko e poate ko ia ke fakalelei’i ai ‘a e ngaahi palopalema ko eni. ‘Oku nau hanga ‘o fa’a ‘omai e tohi ‘oku ui ko e ...

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā fakamolemole kuo ui mai e taimi. Tau ki’i mālōlō ai.

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Mālō Sea.

(Na’e mālōlō ‘a e Fale.)

<002>

Taimi: 1125-1130

Sātini Le’o : Me’a mai e ‘Eiki Sea e Kōmiti Kakato. (Veivosa *Light of Life* Taka).

Sea Kōmiti Kakato : ... ‘oku ki’i maumau... (‘Ikai ongo lelei maika).

Lord Nuku: Sea fokotu’u atu kapau ‘oku ...

Taukave ke fakatokanga’i Lipooti ‘Atita ke tali

‘Eiki Minisitā MEIDECC : Mālō Sea, tuku mu’a ke hoko atu e fakahoha’a ‘a e motu’a ni, ka ‘oku ou fakatapu atu ki he Feitu’una, kae ‘uma’ā e Hou’eiki ho Falé. Sea, ko e taimi ko ē ‘oku

fai ai e ‘ātítá, ‘oku ma’u ai ‘a e ngaahi tōnounou, mei he kamata’anga pē ia ‘a e ‘Atita, ‘o a’u pē ki he’ene ‘osi, kae ‘oua leva ke fakakakato honau fatongiá. Ka ‘i he lolotonga ko iá, ‘oku nau fefokifoki’aki leva mo e ngaahi Potungāue ko iá, pē Poate ko iá, ‘i hono ‘omai e ngaahi tōnounou, pea ‘oatu e ngaahi tali, pea to e ‘omai e ngaahi tōnounou, pea ‘oatu e ngaahi tali, pea nau sio ki he ‘uhinga ‘oku fai ai e tōnounou, pea kapau ‘oku ‘ikai ke lava e Potungāue ko iá ‘o fakahoko, hano fakalelei’i e tōnounou, ka ‘oku nau femahino’aki ai pea mo e ‘Atitá.

Ko e tohi ko ē ‘oku fakahoko’aki e... ‘oku ui ko e *management letter*, pē ko e tohi ia ko e ‘oku fai ai e fefokifoki’aki ai ‘a e ‘Atitá, pea mo e Potungāue ko iá, pē ko e Poate ko iá, ‘a hono fakahoko mai ‘a e ngaahi tōnounou ke fakalelei’i. Fatongia leva ia ‘o e ngaahi Potungāue pea mo e Poaté, ke nau fai e ngaahi fakalelei ko iá, Sea.

Ko e lipooti ko ení, ko ‘eku toki lave’i eni ia ‘e au e lipooti ko ení, na’e ‘ikai ke u lave’i he ngaahi ta’u ko ē. Pea ‘oku hangē kiate au ko e kongā eni ia ‘o e *management letter* ko ē ki he ngaahi Potungāue mo e ngaahi Poate. Pea ‘oku ‘ikai ke u tui au, ‘e Sea, na’e ‘uhinga e ‘ū me’a ko ení, ke ‘omai ki he lēvolo e Fale Alea ke talanoa’i ai. ‘Oku ‘atā pē foki e Kōmiti Pa’anga, Sea, ke nau ‘eke ha fa’ahinga me’a pē *check check* atu pē na’e hā e lipooti ko ē na’e te’eki ai ke ma’u ke fakakakato’aki e ngāue ‘a e ‘Atita? Ko e tuai ko ē hono fakahū ‘a e sēniti ki he pangikē, tuai e ma’u e lipooti na’e fiema’u ‘e he ‘Atitá. Taimi e ni’ihi, ‘oku hala e ‘aho ‘oku fakangata ai hono fakahū ‘e he tamaikí ki he sisitemí ‘a e *receipt* mo e ‘ū me’a ko iá. Pē ko e ‘ai ha tohi loka ke ngāue’aki ‘e he faka’ulí, he ‘oku ‘ikai ha loka ia ‘a e faka’uli. Ko e fanga ki’i me’a fakalotofale ia ‘a e ngaahi Potungāue.

Kapau ne ‘osi ma’u ‘Atita ha me’a ke faka’ilo kuo ‘osi fai faka’ilo ia

‘Oku ou tui, ko e kongā lahi ‘i heni, ‘oku ‘osi fakahoko, pē ‘oku lolotonga fakahoko ‘a e ngāue ia ki ai. Kapau ‘oku ma’u ‘e he ‘Atita ia ha fa’ahinga me’a ‘oku fiema’u ke faka’ilo, ‘oku ou tui kuo ‘osi fakahoko e fo’i faka’ilo ia ko iá. Kapau ‘oku fiema’u ‘e he ‘Atita ia ha me’a ‘oku *discipline*, ke *discipline* ai ha taha he kau ngāue, pē ko e *suspend* pē tuli, kae fai ha fakatotolo. Ko ‘eku tuí kuo ‘osi fakahoko ia ‘e he ngaahi Potungāue. Pea kapau ‘oku ‘ikai ke fakahoko, pea toki *follow up* atu pē ia ‘e he ‘Eiki Sea e Fale Alea, pea mo e Fale Alea, pē ‘oku fēfē e ngāue na’e fai ki hē. Ka ‘i he lēvolo e ngaahi palopalema ko eni, Sea, ‘oku ou sio ‘oku fu’u lahi, pea ko e natula pē eni ia e ngāue, lahi pē e me’a ia ke fakalelei’i he ta’u ki he ta’u. He te tau tokanga kitautolu ki heni he ta’u ni, ‘e toe ‘omai he ta’u fo’ou, ‘oku ‘i ai pē foki, he ‘ikai pē ke haohaoa e ngāue ia. Ka ko e fakakoloa ko ē ‘o e ‘ātita’i ‘o he Potungāue, ko e ngaahi tokoni pehē ni ‘oku fai ko ē ‘oku fai kia kinautolu. ‘Oku ‘ikai ke ‘uhinga e ‘ātita ia, ke kumi ha hala pē tonu, toki me’a ia kimui. ‘E toki lava pē ia ‘o ma’u ‘o kapau ‘oku ‘i ai ha me’a pehē. Ka ‘oku ‘i ai ha faihala, ‘e ma’u ai. Ka ko e fakakoloa ko ē ‘o e ‘Atitra ia mo ‘ene ... Ko e tokoni pehē ni ko ē ‘oku fai ki he ngaahi Potungāue ke fakalelei’i ai e ngāue ki he ta’u hoko maí.

Ko ia, Sea, ‘i he laumālie ko iá, ‘oku ou kole atu ki he Hou’eiki ‘o e Falé, ko e lipooti ko ení, ke tau tali mu’a mo fakatokanga’i, he ‘oku ou tui ‘oku lolotonga fai e ngāue, pē ‘oku ‘osi. Ko e kongā lahi ia heni, ka ‘ikai pē kuo ‘osi fakahoko, ‘oku lolotonga fai e ngāue ia ki ai ‘a e ngaahi Potungāue. Ka tau toki sio ai he ta’u fo’ou, hano ‘omai

<006>

Taimi: 1130-1135

'Eiki Minisitā MEIDECC: Lipooti he ta'u fo'ou, pē 'oku to e 'asi mai ha fo'i me'a tatau, pea tau 'eke ai ki he Potungāue ko iá, pē ko e fatongia pē ia 'o e 'Eiki Seá, ke 'eke pē ko e hā 'a e palopalema 'oku 'ikai ke hoko ai 'a e me'a ko iá, pea 'e fakamatala leva 'e he 'Atita. Ka ko e anga ia 'eku sio ki he Lipooti ko ení Sea, ke fakatokanga'i mu'a 'e he Falé, pea tau tali, kae hoko atu 'etau ngāué. Mālō 'aupito.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai Hou'eiki Nōpele 'o 'Euá.

Tokanga ki he 'ikai lava ma'u e tupu mo e mole mo'oni ko e ta'ekakato lēkooti

Lord Nuku: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, pea tapu atu foki ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakató. 'Eiki Sea ko e peesi 7 kongá 3, na'e me'a 'a e Fakafofonga ko eni pea mei Vava'ú, ki he fongá mo e sīpinga fakamatala pa'angá, pea mo e anga hono faí. Ko e a'u ko ia ki he kongá 3, 'oku tu'u mai ai 'a e fakamatala 'o e tupú mo e molé. Ko e fakamatala foki eni ki he pa'anga fakalūkufuá. 'Eiki Sea 'oku fakahoko mai 'e he 'Atitá heni, 'oku 'ikai ke ne lava 'e ia ke ma'u, 'i he ta'u fakapa'angá, 'a e tupu mo e molé, pea 'oku 'i ai e ngaahi makatu'unga 'Eiki Sea. Pea ko e a'u ko ia ki he peesi hono 4 'Eiki Sea kongá 4..

Sea Kōmiti Kakato : Peesi 64 ?

Lord Nuku: Peesi 8. Ko e 7 na'a ku fakahoko atu aí, ki he tupú mo e mole, pea ko e peesi ko ia hono 8, 'oku 'i ai 'a e fakamatala ai 'o e ngaahi koloa mo e ngaahi mo'ua. 'Eiki Sea, ko e fakamatala ko ení, ko e fakamatala ia kuo angamaheni, Ka kuo tu'o fiha hono lipooti mai 'e he 'Atitá, 'oku 'ikai ke ne lava 'o fai 'a e ngāue ko ení, he 'oku 'ikai ke lava 'e Fale Pa'anga, ke tānaki fakatahataha 'a e ngaahi Potungāué, ke fakatahataha'i 'o fakakau ki Fale Pa'anga, 'o 'ikai ma'u 'e Falepa'anga ia 'a e ngaahi fakamatala ko iá, ke kakato 'a e koloá, mo e mo'ua, 'o e ngaahi Potungāue 'Eiki Sea.

Ka ko 'eku fehu'i atú, ko e fakamatala ko ení, mahalo pē 'oku mei a'u ia ki he ta'u 'e 10, 'oku fakahoko ma'u pē 'e he 'Atitá 'ene fakamatalá, 'oku 'ikai ke ne lava 'o fakapapau'i eni, he 'oku 'ikai ke lava 'e he ngaahi Potungāué, pē lava 'e Fale Pa'anga, 'o tukumai, he a'u ki he 'osi ko ia 'a e ta'u fakapa'angá, 'a e tu'unga 'oku 'i ai e mo'ua pea mo e koloa ko ē 'a e Pule'angá. Pea 'oku 'ikai leva ke lava 'e he 'Atitá ia ke ne hanga 'o fakalūkufua'i ke mahino, 'a eni ko ē 'oku ne talamai ko eni ko ē he Kupu hono 4 ki he koloá, pē mo e ngahi mo'ua 'o e Pule'angá 'Eiki Sea. Pea 'oku ne tala fakatātā pē 'e ia 'a e 'alu hifo ko ē ki laló.

Ka ko 'eku fehu'í, ko e ngaahi ta'u lahi ko eni 'oku kei hoko ai 'a e me'a ko ení, 'oku 'ikai lava e 'Atitá 'o fakakakato e fatongiá, 'e lava ke fakakakato 'e Fale Pa'anga pea mo e Minisitā Pa'angá, kae faka-faingofua 'a e ngāue ko ení 'Eiki Sea. He ko e 'uhingá 'oku 'ikai ke tau lava 'e tautolu 'o ma'u 'a e mo'oni, he 'oku 'ikai ke kakato ia. 'Oku ne 'osi hanga pē 'e ia 'o talamai heni. Pea ko e me'a 'e taha Sea 'oku ou tokanga atu ki ai, he ngaahi fakamalaga ko eni kuo 'osi faí. Ko e fatongiá, kuo 'osi 'i ai 'a e Lao na'e fa'u 'e he Fale ko ení, pea tukuatu ki he ngaahi Potungāué, pea fai e fatongiá 'o fakatatau ki ai. He ko e 'uhingá ia ko ē 'oku 'omai ai 'a e fakamatala ko ení

ki heni 'Eiki Sea, he 'oku 'i ai 'a e Lao, Lao 'oku ne hanga 'o pule'i 'a e fehū'aki 'a e pa'angá, hū mai 'a e pa'anga tokoni.

'Eiki Palēmia : Sea, kātaki mu'a ka u ki'i fehu'i ange ki hē.

Sea Kōmiti Kakato : 'E Fakafofonga ko e fehu'i eni 'a e 'Eiki Palēmiá.

'Eiki Palēmia : Kātaki pē Fakafofonga, na'e toki 'osí ni hono fakamatala mai 'e he Minisitā ko ē ki he *MEIDECC* 'a e founá. Ka ko 'eku fehu'i atú, ko ho'o fokotu'u maí, ke tau ngāue ki he.. ko e me'a ko ena 'oku ke hoha'a maí, ko ho'o fokotu'u mai ke tau talanoa ā ki ai he taimí ni ? Ke 'i ai ha'atau lau ki ai..

Lord Nuku : 'Eiki Sea ..

'Eiki Palēmia : 'Eiki Sea, kātaki ke 'osi 'eku fehu'i. Ko e 'ū tōnounou ena ko ē 'oku ke hanga 'o fokotu'u maí, ko e matavaivai. Ka ko 'eku fokotu'u atú, ko hai 'ia tautolu heni te ne hanga 'o tali 'a e me'a ko iá, pē te ne vete atu he fo'i mōmēniti ko ení ?

Sea Kōmiti Kakato : 'E Palēmia, ko e fehu'i hangatonu ki he Minisitā Pa'angá. Ka ko e tali pē 'a e motu'á ni, ke 'osi 'a e me'a 'a e Nōpelé, pea u toki fakahoko ki he Minisitā Pa'angá ke ne tali mai. Me'a mai 'Eiki Nōpele.

Lord Nuku : Kapau 'e tali mai 'e he 'Eiki Minisitā Pa'angá, kae lava 'a e 'Atitá 'o fakakakato 'a e konga ko ení. Ke ne hanga 'o ma'u kotoa 'a e ngaahi mo'ua pea mo e ..

<008>

Taimi: 1135-1140

Lord Nuku: Koloa fakalukufua ko ē ko ē 'a e ngaahi Pule'anga pea mo e ngaahi Potungāue. Koe'uhī kapau 'e lava he koe'uhī 'oku hanga 'e he me'a 'o talamai 'oku 'ikai ke ne lava 'o 'omai e tupu mo e mole. 'Ikai ke ne lava 'o fakamā'opo'opo fakalukufua 'o fakatatau ki he ngaahi me'a ko eni Sea. Ko e 'uhinga ia 'oku fai ki ai 'a e tokanga kae lava 'e he Fale ni pea mo e kakai 'o e fonua 'o 'ilo'i fakapapau'i hotau tu'unga. Kapau he 'ikai ke lava ke fakakakato 'a e ongo fo'i me'a 'e ua ko eni.

'Eiki Palēmia: Ki'i tokoni atu ...

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai e 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Ko 'eku faka'amu pē ke hanga 'e he Fakafofonga ko eni 'o vete mai 'a e fo'i me'a 'oku toutou, 'oku ke fehu'i mai kia mautolu he ko e fehu'i he taimi ni ki he Minisitā Pa'anga. Ko e 'osi ko ena 'oku to e ai mo e 'ū me'a kehe. Ko ho'o fokotu'u mai ke tau, ke, fokotu'u , tau 'alu ki he me'a ko ia he taimi ni pea ko e 'osi ko eni pea tau hokohoko atu ai pē hono tali e 'ū me'a ko eni 'ū tōnounou ke 'osi. Ko ho'o 'uhinga ki ai?

Lord Nuku: Sea ko 'eku fakahoha'a 'o fakatatau ki he līpooti pē.

'Eiki Palēmia: Sea na'e 'osi fakamahino atu 'e he tokotaha ko eni 'oku ...

Lord Nuku: Ko 'eku fehu'i ...

'Eiki Palēmia: 'Oku 'i ai e *reconciliation* 'oku fiema'u ke fai he 'oku 'ikai ke pehē ia ke lava 'e he Minisitā Pa'anga ia 'o talamai he 'oku 'i ai e me'a 'oku tatali ke kakato e ngāue 'a e *aid*, 'a e ngaahi pa'anga na'e, pa'anga tokoni.

Lord Nuku: 'Eiki Sea ...

'Eiki Palēmia: 'Oku 'i ai mo e ngaahi vausia 'oku te'eki ai ke ...

Lord Nuku: Ko 'eku tokanga atu 'Eiki Sea ...

Sea Kōmiti Kakato: 'Eiki Palēmia ...

Lord Nuku: Ke toki me'a mu'a e 'Eiki Palēmia ia ha'ane me'a malanga ...

Sea Kōmiti Kakato: 'E Nōpele te u tuku ange faingamālie ko eni ke tali mai he Minisitā Pa'anga.

Tali Pule'anga talu feinga ke liliu sisitemi ngūue mei he ta'u 10 kuohili mo e 'ikai lava

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu mo e Feitu'u na Sea. Tapu mo e Hou'eiki e Kōmiti Kakato. Fiefia 'aupito pē ke fai ha ki'i tali ki he palopalema ko ia 'oku me'a ki ai e Nōpele Fika, 'o 'Eua. Ko e, Sea na'a ke lau he, na'a ke fakahoko mai e sisitamu 'aneafi ko u pehē ko e toki me'a ko eni 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki Nōpele ko ia 'o 'Eua ko e fo'i me'a totonu ia 'o e sisitamu ke tau hanga 'o fetongi. Pea ko e talu hono feinga ke fetongi e fo'i sisitamu mei he ta'u ko eni 'e 10 ko eni 'oku me'a ki ai 'a e Nōpele. 'Oku te'eki ai. Ka ko e me'a, he ko e me'a ko eni hangē ko e me'a ko ē na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Nōpele Fika 2 'o Vava'u ...

Lord Nuku: Sea, kole pē mu'a ke u ki'i fehu'i atu pē ho'o me'a mai.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e tu'o ua pē eni e fehu'i Sea.

Sea Kōmiti Kakato: 'E 'Eiki Nōpele ko u kole atu ke kātaki pē kae tuku pē ki he Minisitā ke ne tali mai e fehu'i 'uluaki 'osi ko ia pea me'a ia ki lalo pea ke me'a koe 'o fehu'i mai. Me'a mai Minisitā Pa'anga.

Fakamahino 'ikai ha fakamatala *statement* ia ngaahi potungaue ko Fale Pa'anga pe

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō. Mālō Sea. Na'e kamata me'a mai foki 'a e 'Eiki Nōpele ko ia Fika 2 'o Vava'u ki he founa ko e *IPSAS* koā pē ko e hā, he peesi fitu pē ia, peesi valu foki eni 'oku fai mei ai 'a e talanoa. Ka ko e anga eni, na'e me'a foki 'a e 'Eiki Sea ko ia 'o e Fale Alea ko e 'uluaki konga 'oku fakamatala ia ki he fakamatala pa'anga fakalukufua 'a e Pule'anga. Pea ko e fo'i feitu'u pē ia ko ia 'oku fakamatala'i ai 'a e *statement* fakapa'anga. 'A ia 'oku 'i ai 'a e fo'i *statement* ko eni 'oku 'uhinga ki ai e Nōpele. Ko e hā 'a e koloa mo e mo'ua 'o ha feitu'u.

Ko e ngaahi Potungāue ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha *statement* ‘a nautolu. Pea ko e palopalema ia he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha *statement* pehē ‘a e ngaahi feitu’u ka ko Fale Pa’anga foki ko ia ‘oku ne hanga ko ē ‘o ‘ai fakataha ‘a e fo’i fōtunga ‘o e Pule’anga fakalukufua. Pea kapau te ne hanga ‘o feinga ke ma’u ‘a e mo’ua pea mo e ngaahi koloa, *asset, statement of asset and liabilities*, kuo pau ke ne fakamā’opo’opo kotoa mai ‘a e ngaahi mo’ua mo e ngaahi koloa ‘a e ngaahi feitu’u ke ‘omai ia ‘o fakatahataha’i he fo’i *statement* ko eni ‘a Fale Pa’anga. Ka ko e sisitamu, ko e sisitamu ‘oku ‘ikai te ne malava ‘e ia ‘o fai e me’a ko ia. Ko hono ‘uhinga ia he ‘oku ‘i ai e me’a ko e *cash basis* pea ‘oku ‘i ai mo e me’a ko e *accrual basis*. Te u ki’i fakamatala nounou pē heni ka kapau te ke to e fiema’u ke to e mahino ange mo e ‘Eiki Minisitā ko eni, he ‘Eiki Nōpele mei ‘Eua, ‘aonga ke to e ki’i fai ha ki’i talanoa makehe ai ‘i tu’a he ‘oku ki’i lōloa ...

Lord Nuku: Sea ko u kole atu ki he ‘Eiki Minisitā, fai pē mu’a ‘ene me’a ‘a’ana kae ‘oua to e faiako he ko e fakamatala atu pē eni ia he pepa ... Pepa eni

<009>

Taimi: 1140-1145

Lord Nuku: ... ‘a’ana ... fatongia.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Minisitā Pa’anga.

Mo’ale Finau: Sea ka u ki’i kole mu’a Sea ki he ‘Eiki Minisitā ke ki’i tokoni miniti ‘e taha kae si’i mālōlō hifo.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Minisitā ke fie tali e tokoni ‘a Ha’apai 12.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Loto lelei pē ke tokoni mai ia ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Ha’apai 12.

Mo’ale Finau: ‘Eiki Sea ko e, ne u fakahoha’a ‘anenai ki he fatongia ‘o e ‘Atita Seniale. Ko e ‘ū fokotu’u ko eni ko ē ‘oku me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Nōpele ‘oku ‘ikai ko ha *corruption* ia ‘i he’ene ‘asi ke fai ki ai ha tokanga. Ko e ‘uhinga ‘ene fokotu’u ‘a e fokotu’u ke ō ‘o tānaki mai e mo’ua ko ē ‘oku te’eki ke tānaki. Ko e ‘uhinga ia e fokotu’u. Pea ke mea’i Sea ta’u eni ‘e 10 pē ko e fiha. ‘A ia ko e *total* mai eni ia ‘a e ngaahi mo’ua ia mei he ngaahi pule’anga ia ‘e ua pē fiha ki mu’a. Te’eki, ‘ikai ke kakato e tānaki e mo’ua. ‘A ia ko ‘eku tokoni ki he Minisitā ‘oku pehē ni. Me’a mai pē koe ki he Nōpele te ke ‘alu ‘o fai e ngāue ki ai. Ko ‘ene ‘osi ia. He ko e kotoa e ‘ū ‘o e ‘ū me’a ko ē ‘oku ‘omai he, ‘e he ‘Atita ‘oku lolotonga fai e ngāue ki ai pē ‘e kamata he uike kaha’u. Ko e laumālie ia e me’a ko e ‘atita. ‘Oku ‘ikai ke to e fai ha ‘uhinga ia ke tau to e fakamatala ke *detail* he na’e ‘ikai ke hā. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha *statement* ‘a ē. Ko e talamai he ‘Atita, ‘Eiki Minisitā ko e ngaahi tōnounou ē na’e ‘ikai ke kakato homou tānaki e mo’ua, mou ō ‘o tānaki mai ke kakato e ta’u fakapa’anga hoko. Ko ‘ene ‘osi ia.

Lord Nuku: Sea. ‘Io ‘ai ho me’a ‘a ‘au kae toki hoko atu.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko u tali lelei ‘aupito pē tokoni mei Ha’apai 12 ko u tui ‘oku ma fononga pē he fo’i hala tatau. ‘Oku ‘i ai pē ki’i me’a si’isi’i ‘oku kehekehe ai. Ko e ‘uhinga foki ko e ‘ai ko ē ke fekau ki ha ngaahi potungāue ke ō ‘o tānaki. Ko e ‘uluaki foki ‘oku pau ke ma’u ‘a e fo’i fakamatala pē ko e hā e lahi e mo’ua. Pea kapau ‘oku te’eki ke ‘ilo ia ‘e ha taha pē ko e hā e lahi e mo’ua pea ko e me’a ia ko ē ‘oku fiema’u ai ke ‘ai *statement* ke pau he ko ‘ene ‘osi pē ‘a e fo’i ta’u ia kuo puli e mo’ua ia ko iá. Ka ko e taimi ko ē ‘oku ‘ai ai ko ē fo’i *statement* ‘e taha ‘e to e ‘eke atu he ta’u ‘e taha, hā e me’a na’e fai ki he fo’i ki he fo’i mo’ua ko ē. Na’e totongi pē ‘oku pulia ia ? Kae kehe ko e sisitamu ‘oku ou tokanga ki ai.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Sisitemi lolotonga lele ai ngāue Pule’anga

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e sisitamu pea ‘oku lolotonga fai. Ko ‘eku fo’i ngāue eni na’e fai ki ai. Na’e toki ‘oatu e ki’i lao heni ki he ngāue fakapule’anga pea na’e fakapapau’i ai ko ho’o fai mai ho’o *annual report* he ‘osi ‘a e ta’u ‘ai mai e *statement of asset and liabilities* ai ka u toki hanga au ‘o *compile together* ‘o ‘ai e fo’i fakamatala fakapa’anga fakalukufua. ‘A ia leva kuo pau ke fai he ‘e *CEO* ia e fo’i me’a ko ia. Ko e kuohili na’e tuku pē ki he, ‘ikai ke fu’u loko *specific* e fo’i lao ke tala e fo’i fatongia. Ka ko eni kuo tala atu e fatongia.

Siaosi Sovaleni: Fakatonutonu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eiki Minisitā kātaki ko e fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ke fai ia.

Sea Kōmiti Kakato: Tongatapu 3.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: To e tali lelei pē mo ia.

Siaosi Sovaleni: ‘I he kuohili ‘Eiki Minisitā ‘oku ke mea’i pē na’e tatau pē. Ko e me’a pē ‘oku kehekehe he na’e *due* ē he ‘aho kehe Mē kae fūlihi mai ke *due* ‘i Sepitema pea toki tānaki atu hangē ko ho me’a ‘anenai *asset mo e liability*. Na’e ‘ikai ke pehē ia na’e ‘ikai ke ‘i he fatongia e *CEO*.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘E, to e ki’i, ka u ki’i fakanounou pē.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia me’a mai Minisitā.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Na’e ‘ikai ko e, kapau ‘e me’a pē ‘o sio ki he ngaahi ‘a e Fakafofonga fika 3 ko ia ‘o Tongatapu ni sio ki he ngaahi *annual report* ko ē ‘oku mahalo na’a ta

toki me'a pē ki ai pē 'oku 'i ai ha *financial statement* 'a e ngaahi potungāue ko ē na'a ne tokanga'i. Ko, 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia ai.

Siaosi Sovaleni: Sea ko e ki'i fakatonutonu ē Sea hangē ko ho lau na'e 'omai ko ē na'e me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā pea mo e lao ke fakatonutonu. Ko e fo'i fakatonutonu pē ko e liliu mei Mē ki Sepitema mo e tākaki ko ena hangē na'e me'a ki ai 'a e *assets and liabilities*. Ko e toenga ia fatongia ko e lao eni na'a tau toki paasi. Tukuange ia ko e fatongia ia e *CEO* 'oku māhino pē. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Sai.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e, 'e Sea ko u ki'i hoko atu pē au 'eku tali.

Sea Kōmiti Kakato: 'Oleva 'e 'Eiki Minisitā kātaki Minisitā ko e me'a eni na'a ku kole atu ko e taimi pē ke me'a ai 'a Tongatapu 3 'e kole atu ke ke me'a koe ki lalo pea kole ki Tongatapu 3 ke ki'i fakatapu mai ki he motu'a ni.

Siaosi Sovaleni: Mālō fakatapu atu Sea ko u kole fakamolemole.

Sea Kōmiti Kakato: Kae lava 'o *flow* lelei 'etau talanoa. Me'a mai Minisitā.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sio ki hē hangē ko eni. Ko e mo'ua ko ia nō ko ē ki he *Sea Star* ke lava 'e he *Public Enterprise* 'o 'omai 'a e fo'i mo'ua ko ia 'i ha'ane *statement* ke 'ilo 'e he motu'a ko eni pea na'e 'ave ki fē fo'i mo'ua ko ia pē kuo totongi mai ha ...

<002>

Taimi: 1145-1150

'Eiki Minisitā Pa'anga: ...he ngaahi me'a ko ia he koe'uhi 'oku tōnounou, ko e ma'u pē 'a e fo'i *amount* ko ia 'iate au 'i Fale Pa'anga, ka 'oku 'ikai ke 'ilo pe 'e ma'u 'a e sēniti ko ia mei fē. Ko e mō'ua mo e *liabilities* ko e me'a mahu'inga ia, pea ko 'ene *state* eni ke tala 'e he lao ka ke fa'u ha *annual report* 'ai mai mo e ko ia. Te u ki'i ngata ai Sea. Mālo

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'a e 'Eiki Nopele 'o 'Eua. Me'a mai 'a e 'Eiki Nōpele Fika 2 'o Vava'u.

Fehu'ia pe ko e founa fakatauhitohi *IPSAS* pe founa motu'a ke ngaue'aki

Lord Tu'i'afitu: Tapu mo e Feitu'u na Sea. Hūfanga atu he fakatapu. Ko e fehu'i atu pē ki he Minisitā Pa'ang pea ko e fē leva 'a e founa tauhitohi ..he 'oku 'i ai 'a e 'uhinga 'eku fehu'i ke tonu ā ki ai 'a e ngāue 'a e Pule'anga. Ko e founa motu'a pē ko e founa tauhitohi fakavaha'apule'anga ko eni *IPSAS*. He ko hono 'uhinga eni. Ko e ngaahi me'a 'i he ta'u kimu'a 'a ia tau pehē fokotu'u 2016/17 ngaahi koloa, ngaahi misini mo e ngaahi me'angāue. 'Oku kei fokotu'u pē 'e he 'Atita 'oku 'ikai malava ke fakamatala ke kakato mo e ngaahi mahu'inga totonu

‘o e ngaahi koloa ‘o e ngaahi me’a ko ia. Hoko hifo he ‘oku fiema’u ki he founa tauhitohi ‘a e *IPSAS* ke fakakau ‘a e Patiseti ki he Fakamatala Pa’anga ‘o fakahoa mo honau ngaahi pa’anga totonu takitaha. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha Fakamatala Pa’anga ...’alu pehē ai pe ‘a e fakamatala ‘oku ‘ikai ha fa’unga ia ke fai ha huluhulu ai ki he halanga ‘o e fa’unga Pule’anga ko eni. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Fakamahino Pule’anga ko e ngaue he taimi ke hiki ki he

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō Sea. Ko u fakamālō atu ki he ‘Eiki Nōpele Fika 2 ‘o Vava’u ke toe fai mai ‘a e me’a ko ia ka e lava ke to e mahino ange ‘a e fakamatala ko ia ‘oku fai atu. Na’a ku pehē atu foki ‘anenai, ko e sisitamu ‘oku ‘i ai ‘a e sisitamu ko e *cash basis* ‘oku tau lekooti pē ‘a e transaction he taimi pē ‘oku hū mai ‘a e sēniti pea hū atu . Pea kapau ‘oku lolotonga ‘i ai ha fakamo’ua ia, pea ‘oku ‘ikai ke kau ia ai.’I hono lekooti. ‘A ia ko e sisitamu ‘e taha ‘oku ui ko e *accrual basis* pea ‘oku *recommend* mai ‘e he *IPSAS* ke tau fononga mei hē ki hē. Pea ‘oku tau ‘i he toe vaeua he taimi ni. ‘Oku toe ke tau a’u kakato ki he *accrual*. Pea ko ia ai, ‘oku fai ‘a e ngāue ki ai he ko e taha eni ‘a e ki’i feifeinga atu ko ē ke mau ‘a e *assets mo e liabilities*. ‘A ia ko e *liabilities* ko e mo’ua ia.

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Ki’i tokoni atu ‘Eiki Minisitā!

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō! Me’a mai!

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eiki Minisitā! Ko e tokoni eni meihe ‘Eiki Minisitā *MEIDECC*.

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Tapu ki he Sea, kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato.

Sea, na’e ‘omai ‘e he ‘Atita Seniale ‘a e Līpooti ko eni ‘o mau sio ki ai. Ko e taimi ko ē ‘oku pehē ai ‘oku ‘ikai ke mau ‘a e Līpooti ko eni, ‘oku ‘ikai ko e ta’u ni pē ia. Ko e tu’unga ia ‘o e Līpooti ko eni, ko hono liliu ko ē meih e *cash basis* ko ē ki he *accrual basis* talu eni ia ...mahalo kuo ‘osi ‘ova eni ia ‘i he ta’u ‘e 5. Fu’u lahi ‘aupito ia. ‘A ia ko e tu’unga fakamatala ko eni kapau te tau sio kitautolu ia ki he ‘u Līpooti ko eni ‘o e ngaahi ta’u kimu’a ‘oku meimei tatau pē ia. Ko e tu’unga ko ē na’e ‘ai mai ‘e he ‘Atita. Ko e pehē pē ‘e loto ‘a e Fale Alea ke kei hokohoko atu hono feinga ko eni ke liliu mei he *cash basis* ki he *accrual basis* ‘ata’atā pe ‘e tuku ‘aupito kae ‘ai e lipooti ke mahino ‘oku pau ke *cash basis* ‘ata’atā pe Ko e fiema’u foki ia ‘a e Pule’anga ke *accrual basis* koe’uhi ke lava ‘o ma’u ‘a e ngaahi mo’ua ‘a ē ko ē ‘oku te’eki totongi. Ko e cash basis ko e silini pe ia ‘oku ma’u mai mo totongi atu te’eki lau ki ai ‘a e mo’au ‘oku te’eki ke totongi atu mo e silini ‘oku te’eki ke ‘omai. ‘Oku te’eki ke kau ai *liabilities* mo e *assets* mo e koloa fakalukufua ‘a e Pule’anga ‘a ia ‘oku ‘ikai lava ia ke fakamā’opo’opo ki he fo’i fakamatala kakato.

Lord Tu’i’āfitu: Fakatonutonu fakamolemole.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eiki Minisitā kataki ko e fakatonutonu.

Lord Tu’i’āfitu: Ko e me’a ko ia ko u fakamatala atu ki ai Sea ‘oku fakamatala e ‘Atita mei he ngaahi ta’u kimu’a mo’oni ai e Minisita pea ‘oku fokotu’u mai ‘a e ‘Atita mo e tu’unga ‘a e ‘Atita 2016/17, ko ‘eku fakatonutonu ia Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai koe

‘Eiki Minisita MEIDECC: ‘Ikai mahino e fakatonutonu kae sai pe Sea ka u hoko atu au

Sea Kōmiti Kakato: ‘Ikai ko e me’a ‘oku ‘uhinga ki ai e Nopele ia ko e me’a na’a ke me’a mai ai he ko e lele mai eni ia he ta’u ‘e 5. Ka ‘oku ne me’a mai ko e Lipooti eni he 2016/17

‘Eiki Minisita MEIDECC: Kaikehe ka ko ‘eku ‘uhinga ‘oku ‘ikai ko e palopalema ko eni ko ‘ene toki ‘asi eni he ta’u ni.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia ka ko e totolo mai

Taukave ‘ikai ‘uhinga ta’ekakato lekooti ke pehe ‘oku mole ai ha \$

‘Eiki Minisita MEIDECC: Pea ko e ta’u lahi eni ia e feinga ke fai e liliu ko eni pea ko e ‘uhinga ia Sea e me’a pea ‘oku ‘ikai ‘uhinga ia ‘oku mole ai ha pa’anga ko e taimi ...

<006>

Taimi 1150-1155

‘Eiki Minisitā MEIDECC: ...ko ē ‘e mole ai ‘a e pa’anga ‘e tuhu’i hangatonu mai pē ‘e he ‘Atita ‘oku tokanga mai pē ‘atita ia ‘oku hoko ‘a e ki’i te’eki ai ke mā’opo’opo *system*, ‘a e sisitamu ‘i he taimi ni ke nau faingata’a’ia ai hono ‘Atita’i, he ko e taimi ko ē ‘oku print mai ai ‘a e *statement cash and expenditure* ‘a e *receipt mo e expenditure* taimi ko ē ‘oku ‘omai ai mo e ngaahi fakamole ko ē pea mo e mo’ua mo e fakamole ‘oku tatau tofu pē ‘a e fika ia, ‘a ia ‘oku ‘ikai ke lava ‘e he *system* ia ‘i he taimi ni ke fakafaikhehekehe’i, pea ko e ‘uhinga ia ‘enau faingata’a’ia. ‘Oku ‘ikai ke ‘uhinga ia ‘oku ta’emaa ha ngāue ‘a ia ‘oku nau lolotonga fakahoko ‘i he taimi ni ‘a e feinga ke liliu ko eni. Pea ‘oku ‘ikai ke mole ke mama’o ke pehē ‘oku mole ai, ko e mole ‘a e silini ia faingofua ‘aupito hono ma’u ‘o’ona ‘e he ‘atita, pea ko e *exercise* kehe ia, pea mei he me’a ko eni.

Ko ia Sea ‘oku ou fokotu’u atu ‘a e Līpooti ko eni.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā. Me’a mai ‘Eiki Nōpele ‘Eua.

Tokanga ki he ngaahi sieke ta’epa’anga talu hono tohi mei he 2006-2007

Lord Nuku: ‘Eiki Sea, ko e hoko atu pē peesi 8 pē ‘Eiki Sea, koe’uhí ‘oku ‘asi ‘i he peesi 8 he ngaahi sieke, fakafoki pea mei he pangikē ‘Eiki Sea, ‘oku ‘asi ‘i he fakamatala na’e ‘i ai ‘a e ngaahi sieke na’e fakafoki ‘ikai ke ‘i ai ha pa’anga. Ngaahi sieke ko eni na’e tohi ‘i he 2006 ki he 2007, pea a’u mai ki he lolotonga ni 2016/2017 ko e nunu’a ‘o e mole ‘o e pa’anga hū mai ‘a e Pule’anga mo e tānaki ‘oku kaunga ia ki he ngaahi sieke ta’epa’anga ko eni ‘Eiki Sea. Pea ko e ‘uhinga ko

ē hono 'oatu hangē ko e me'a ko eni ko ē kuo nau me'a mai ki ai, 'oku 'ilo'i heni 'a e founa ngāue 'Eiki Sea, ko e fehu'i ko e hā 'a e 'uhinga 'a e me'a 'oku te'eki ai ke fakakakato ai 'e he Pule'anga mei he 2006/2007 'o a'u mai eni ki he 2016/2017 'oku kei tu'u pē 'a e sieke ko eni. Ko e fehu'i atu pē ia pē ko e hā 'a e 'uhinga 'oku te'eki ai ke fai ai ha ngāue 'i he fu'u ta'u ko eni 'e meimei 10. 'Oku te'eki ai ke fai ha ngāue ia ki ai 'Eiki Sea, kā koe'uhi 'oku hanga 'e he 'atita 'o 'omai 'a e ngaahi ko e fo'i tōnounou ko ē mei he 2006 ki he 2007 'oku kei fononga pē ia 'o a'u mai ki heni, pea ko hono nunu'a ko e mole 'a e pa'anga hū mai 'a e Pule'anga pea mo e tānaki atu pea 'oku faingata'a'ia ke ma'u 'a e fa'ahinga ko ia.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Lord Nuku: 'Oku faingata'a'ia pea 'oku mole ai 'a e pa'anga 'a e Pule'anga Sea, koe'uhi ke fai mai pē hano fakamā'ala'ala, he ko e me'a eni ia 'oku mole ai 'a e silini pea 'oku kau kovi ia ki he fonua Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakamo'ui 'a e maama.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō 'Eiki Sea, 'oku ou tui 'oku 'ikai ko e ...

Lord Tu'iha'angana: Fakatonutonu atu

Sea Kōmiti Kakato: Ko ho'o fakatonutonu kia hai 'Eiki Nōpele?

Lord Tu'iha'angana: Kia koe mo e 'Eiki Minisitā ko eni.

Sea Kōmiti Kakato: Te'eki ai ke me'a mai 'a e Minisitā pea 'oku te'eki ai ke fakahoha'a atu e motu'a ni.

Lord Tu'iha'angana: Fehu'i koe'uhi ke tali mai 'e he 'atita he ko e 'atita ena 'oku 'i mui 'i he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea. 'Oku 'ikai ko e 'Atita eni 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, 'oku 'ikai keu lave'i 'e au 'oku kau mo e 'atita 'i he Fale ni. Me'a mai koe 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'E Sea 'oku ou tui pē 'oku lava mai 'a e 'Atita ko e toe eni 'a e motu'a ni ke lava atu 'ene tali ki he me'a 'oku hoha'a mai ki ai 'a e ...

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai koe kae toki fakatonutonu mai 'e he 'Atita kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku hala.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e me'a foki 'oku tokanga ki ai 'a e 'Atita ko e 'ikai ke ko hono mo'oní ko e 'ikai ke lava 'o tānaki 'a e mo'ua. 'A ia ko e mahalo ko e ngaahi sieke eni na'e fai 'a e falala ki ha tangata'eiki ko e ha'u 'o totongi ha'ane ki'i me'a, tau pehē ha'u 'o totongi ha'ane ki'i uta, pea 'omai 'a e ki'i sieke ia 'o toki 'omai 'a e fo'i *statement* ia mei Fale Pa'anga kuo *bounce* mai 'a e fo'i sieke ia, pea mahalo kuo fai atu 'a hono kumi 'a e ki'i tokotaha ia ko ia kuo 'alu ia ki muli pea 'ikai pē ke to e ma'u mai 'a e fo'i sēniti ia ko ia. Ko e fanga ki'i natu'a ko e natula ia 'a

e *bounce* sieke ko eni. Kapau ‘a ia ko e me’a eni ia mei he 2007 ‘o ‘a ia ‘oku fakatokanga mai kia kimautolu ke mau tokanga, ke mau tokanga ki he t̄naki. ‘E to e kau p̄ heni ‘a e tonu ko ia hono l̄kooti ‘o e mo’ua ē ‘a e fo’i sisitamu ko ē na’a tau tokanga ki ai ki ko ē mu’a ke tonu, he kapau te tau iku ki Pule’anga, kuo pau ke pau hono fanga ki’i hono ngaahi *supporting* ‘o’ona ia kae lava ‘o *claim* ‘a e me’a ko ia, ka ‘ikai ko e fu’u ngutu launoa p̄ ‘a e ki’i lisi ia, kuo pau ke ma’u mo e ngaahi *supporting* ko ē kimu’a, kimui ai, ko e me’a ia ko ē ‘oku fai ‘a e ki’i feinga ko ē ki ai na’e fai ai ‘a e ki’i liliu ‘o e lao ke ‘ai ke to e maau ange. He ka ‘ikai ‘e ‘i ai ‘a e me’a ia ‘oku fuoloa ...

<005>

Taimi: 1155-1200

'Eiki Minisitā Pa'anga : .. ‘a e tau ō mai ko e ‘o toe talanoa ko ē ki aí, faingata’a ia, ke t̄naki. Ka ‘oku ou poupuu atu au ki he lipooti ‘a e ‘atita. ‘E fai hoku t̄kuingata ke lava ke maau ange ‘a e lēkooti mo’uá. Mālō ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Nōpele Fika 2 ‘o Ha’apai.

Tali ‘Eiki Sea Fale ki he ngaahi hoha’a fekau’aki mo e Lipooti ‘Atita

Lord Fakafanua : Sea, mālō Sea. Kuo u fanongo p̄ ki he feme’a’akí, ko e tali ko ē ki he *cash* pea mo e *accrual accounting*, ko e faka’amú ke tau a’u ki he *accrual*. Ko ‘ene tu’u he taimi ni, ‘oku te’eki ai ke tau p̄seti e 100 ‘i he *cash*. ‘I he’ene pehē, ko e feinga e Pule’angá ke tau fakalelei’i e *cash accounting*, pea tau toki lava leva ke tau nga’unu ki he *accrual accounting*.

Ko e fehu’i ko eni mei he Fakafofonga Hou’eiki Nōpele ko eni ‘o ‘Euá, fekau’aki pea mo e ngaahi ‘ū *dishonored cheques*, pea ko e ‘ū sieke ko ē ‘oku *bounce back* mai mei he pangikē. ‘I he taimi ko eni na’e fai ai e ‘ātita, mei he 2016-2017, na’e ‘i ai e ‘ū sieke, *personal cheque* ‘oku fakahū ki he Pule’angá, pea to e fakafoki mai mei he pangikē, ko e ‘uhingá ‘oku ‘ikai ke ‘i ai e pa’angá. Ko e palopalema ko iá, ko hono tukuange ke fakahū mai e ‘ū *personal cheque*, ka ko e me’a tau’atāina p̄ ia ‘a e Pule’angá, p̄ te nau kei hoko atu hono tali e ‘ū *personal cheque*. Ko hono solova’i e me’a ko iá, ko hono ta’ofi ‘aupito hono tali e *personal cheque*. Ko e talí ia.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō Nōpele Ha’apai. Mo me’a hake pea mo kole mai ha’amo ngofua. ‘Oku ou kei fakaongoongo atu au ia p̄ ko e hā e me’a ‘oku mo me’a hake ai ki ‘olunga ‘oku te’eki ai ke u fakangofua atu ke mo me’a mai. Me’a mai, Nōpele ‘Eua.

Tokanga ke ‘oua to’o ma’ama’a Pule’anga ngaue’aki sieke fakafu’ituitui

Lord Nuku : Sea, ko e ‘uhinga ko ē hono ‘oatú, he ko e founa ngāue ‘oku ‘ikai tonu ke ngāue’aki. Ka ‘oku ou tui ‘oku kei fai p̄ hono ngāue’aki. Ko e ‘uhinga ia hono ‘oatú. Ka ko e me’a ko ē ‘oku fai ai ‘a e tokangá, ‘Eiki Sea, he ‘oku ‘i ai e Lao ‘oku ngāue’aki ‘e he Pule’angá, ke hangē ki he totongi koloa, mo e ngaahi me’a ko iá. ‘Oku ‘ikai ke ngāue’aki ha sieke fakafu’ituitui, ko e sieke pangike p̄ ko e hā. Ka ko ‘ene tali ko ‘ení, ‘o tali ko ē ke ngāue’aki e sieke fakafu’ituitui, ‘Eiki Sea, ‘oku hāhāmolofia ia, ke ngāue’aki ‘e he Pule’angá e founa ko iá.

Pea ko 'ene taimi ko ē 'oku 'asi pehē aí, 'e 'i ai leva 'a e fakakaukau, ko e hā e 'uhinga? He 'oku 'uhinga 'oku 'ikai ke ngāue'aki ai e ngaahi sieke fakafo'ituituí, ko e ngaahi palopalema ko eni 'oku hokó, Sea. Ka ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai e tokangá, Eiki Sea, ko 'enau me'a ko ē ko ē 'oku fakahoko maí, ke tuku ke fakalelei'i. Ka 'oku fēfē e Lao ko eni ko ē 'a eni ko ē ki hono Pule'i e Pa'anga 'a e fonuá. 'Oku 'i ai hono ngaahi founa 'oku ngāue'aki. Ngaahi founa hono fehū'aki holo 'o e pa'angá. Pea ko e 'uhinga ia 'oku fai atu ki ai e hoha'á, Sea, he ko e me'a ko eni, 'oku 'ikai ko ha me'a eni ia 'oku ma'ama'a. Pea kapau 'oku pehē 'e he Pule'angá ko ha me'a 'oku si'isi'i, 'ikai. Ko e me'a eni ia 'oku lahi, he 'oku 'alu ia 'o a'u kimui ki he 'ū Potungāue kimui, 'oku 'i ai e ngaahi fakamole ia ai, 'oku a'u ia 'o lau kilu. haafe miliona.

'Eiki Palēmia : Sea, ke u tokoni ange ki he

Sea Kōmiti Kakato : Tali Nōpele e tokoni ko eni?

Lord Nuku : 'Io, tali lelei pē ia.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai, Palēmia.

'Eiki Palēmia : 'Eiki Nōpele, ko e kole ko ena 'oku ke faí, ko e mo'oni e mo'oni. Totonu ke mau tokanga 'aupito 'aupito koe'uhí ke 'oua e hoko e me'a ko ena 'oku ke hoha'a ki aí. Ka ko eni te u fokotu'u atu. Te mau feinga'i ke tō mai e 90 miliona, mo e pa'anga e 18 miliona, ko e *tax* 'a e kautaha ko eni na'e *claim* he ta'u 'e 2 ko eni kuo 'osí. Pea ko e tali maí. 'I kai ke to'e ma'u mai ia, he ko e kautaha ia i muli.

Lord Nuku : Sea, 'oku ou fakatonutonu atu pē mu'a e 'Eiki Palēmiá, ke tau foki mai pē mu'a ki he'etau fakamatala 'ātita. Kapau na'e 'asi mai he 'Atita 'a e me'a ko eni, fekau'aki mo e 90 miliona koā pē ko e fiha koā, 'Eiki Sea. 'I kai ke 'i ai hano palopalema ia 'o'ona. Ka ko e 'uhingá 'oku 'ikai ke 'asi mai ia heni

'Oku 'i ai e 'ū fakamatala ia he ngaahi kongá kimuí, Sea, 'i he founa he ngaahi ngāue, ngaahi sekitoa kimuí, 'i he ngaahi Potungāue, Sea, 'oku te'eki ai ke tau a'u tautolu ia ki ai. 'Oku 'osi tuhu'i hangatonu mai pē 'a e ngaahi fehālaaki ia ko iá, Sea, 'e he 'Atitá. Ka ko hotau fatongia ko ē'i Fale ni, ke fakatatau e ngāue ki he Lao ko ēna'a tau hanga 'o paasi mei Fale ni, Sea. Kae 'oua e paasi e Laó ia 'o tuku hē, pea fai e ngāue ia hē, pea talamai ia 'oku faingata'a, 'oku 'ikai ke lava ia 'o ma'u. Ko e me'a ia 'oku fai ki ai e tokangá, Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Nōpele, kātaki te ke toe hoko atu pē 'anai, ka tau liliu '**o Fale Alea**.

'Eiki Sea : Kole atu, Hou'eiki, ke toloi e Falé ki he 2.00.

<006>

Taimi: 1400-1405

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea e Fale Alea. (*Lord Fakafanua*)

'Eiki Sea : Mālō ho'omou laumālie he efiāfi ni Hou'eiki, ko e faingamālie eni 'oku tuku ki he Fakafofonga 'o e Ongō Niua 17 miniti 'e 5 ke ke me'a mai.

Fiefia kāinga ongo Niua puna atu ki ai vakapuna mo 'enau ngaahi fiema'u

Vātau Hui : Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, tapu mo e 'Eiki Palēmiá, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Falé ni. 'Eiki Sea, ko e tu'u 'a e motu'á ni ko e fakamālō'ia pea mo e fiefia. 'Anenai Sea, kuo u ma'u 'a e telefoni, mei he kāingá mei Niuafo'ou, kuo tau lelei e vakapuná ki he kāingá 'i he 'ahó ni. Ko e 'uhinga pē Sea 'a e tu'u 'a e motu'á ni ia, ko 'eku fakamālō ki he 'Eiki Palēmiá, kae 'uma'ā 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, Hou'eiki Mēmipa 'o e Falé ni, na'a ku kole eni 'i he uike kuo 'osí, pea 'oku ou tui ko e felālāve'i 'etau fekau'akí, pea mo ho'omou tokoní, 'oku ola ai 'a e ngāue ko ení.

Sea, ko e fakamatala 'a e motu'a ko eni, na'e fetu'utaki mai mei he kāingá, na'e hangē hono tali 'a e vakapuná he 'ahó ni, hangē hano tali ha fu'u ..oi, Sea 'oku mei 'osi katoa mai 'a e ki'i kāinga he motú. Ki'i fuoloa foki, pea 'ikai ko ia pē Sea, ka na'e 'i ai 'a e fanga ki'i fiema'u vivili..

<008>

Taimi: 1405-1410

Vātau Hui: pē na'e lava 'o fakafolau atu heni 'i he vakapuna ko eni. Pea 'ikai ko ia pē, ka na'e 'oatu pē heni pea mo e sivi ko ia ki he fānau lautohi. Sea, ko e fakamālō 'a e motu'a ni ko u fakamālō ki he Fale 'Eiki ni kae 'uma'ā e Kōmiti Fili, mālō mu'a si'omou tokoni mai pea mou fakamolemole pē kapau 'oku ai ha ngaahi fa'a kole mei he, mei Tokelau Mama'o ko e si'i 'ātunga ia 'a mātou, ko 'emau me'a pē ia 'oku lava. He 'ikai tuku e vaka kae fai ha kakau, fakamālō ki he kautaha vakapuna, Tēvita Palu mo e kau ngāue mālō si'ono tokangaekina 'a e fakatangi na'e fai mei he motu'a ko eni. Pea ko ia ai Sea 'oku ou fiefia lahi kuo tau e vakapuna ia ki Niuafo'ou. Ko e mata'ikoloa ko u tui ko hono solova 'o'ona e kole na'e fai he motu'a ni ko e puna 'a e vakapuna ke a'u ki ai. Ko e fo'i puna 'e taha ko eni Sea 'oku hangē ia ha puna 'e afe 'i he ta'u ni. Te u lau hangē nai e fo'i puna 'e taha ko eni ko ha fo'i puna 'e afe, pea kapau he 'ikai to e puna ia 'osi tika 'aupito e fo'i puna ia ko eni. Ko e taha eni ka ko e taha 'o e ngaahi taha. Sea, 'e ngali lōloa ka koe'uhī ko e feme'a'aki 'a e Fale ni, fakamā'opo'opo 'aki pē e ki'i fo'i veesi 'e taha ko eni 'i he lau ko ia 'a e Himi 'a Molitoni, 'E 'oua e si'i tāla'a te ne mafai ho'o me'a, 'e lava pē 'a e faingata'a ko e puli 'e fu'u e'a. Fakamālō atu Sea e ma'u faingamālie.

'Eiki Sea: Fakamālō atu ki he Fakafofonga e Ongō Niua pehē foki ki he Pule'anga lava 'o fakakakato e kole mei he 'otu motu. Hou'eiki, tau liliu 'o **Kōmiti Kakato**.

(Pea na'e liliu 'o Kōmiti Kakato pea me'a hake ai pē 'Eiki Sea 'o e Kōmiti Kakato, Hon. Veivosā Light of Life Taka ki hono me'a'anga)

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki mou fakama'ama'a atu. Tapu pea mo e Tu'i 'o Tonga. Fakatapu ki he Ta'ahine Kuini kae 'uma'ā e Fale 'o Ha'a Mohefo. Fakatapu ki he Hou'eiki Nōpele 'Ene 'Afio. Fakatapu atu ki he Hou'eiki Minisitā, Kapineti kae pehē foki ki he kau Fakafofonga Kakai.

Mālō e kei fakalaumālie ‘a langi ‘o mou kei ma’u ha fofonga fiefia mou me’a mai pea mo e loto ‘oku hangamālie.

Hou’eiki, ko e me’a eni ‘oku hoko atu ko e Minisitā, ko ‘etau Līpooti hono ‘Atita’i ‘o e Ngaahi Ngāue Fakapa’anga mo Faipau ki he Lao 2016/2017, mou kei feme’a’aki ai, mou me’a mai. Me’a mai e ‘Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Fakatapu atu ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea kae ‘uma’ā e toenga ‘o e Hou’eiki Mēmipa. Sea ko u, tau ‘osi fanongo kātoa pē ki he ngaahi vahevahe ko eni ‘o fekau’aki mo e līpooti ko eni. Pea ko e, ko e anga ko ē ‘eku ongo’i ‘a e motu’a ni ko u tui pē ‘oku ‘osi ‘oatu e tali mei he Minisitā Pa’anga, pea pehē foki ki he Minisitā ko ia mei he *MEIDECC* he ko e tokotaha foki ko eni ko hono mala’e e ‘Atita pea na’e ngāue faka’ātita. Pea ‘oku tau fanongo ki he tēpile ‘a e Hou’eiki ‘oku ‘osi ‘omai mei ai e ngaahi fehu’i ‘aonga ‘aupito ‘aupito mei he tafa’aki ko ia. Pea ‘oku ‘osi ‘oatu mo e tafa’aki ko eni ‘a e kakai. Pea ko ‘eku fokotu’u atu, ‘oku ngali melie hotau ... Ko e ngaahi me’a ko eni ‘oku fokotu’u mai he ‘Atita ‘e to e ‘omai pē ‘amui. Ko e anga ia ko ē ‘etau fakamā’opo’opo ‘o e ngaahi feme’a’aki ko eni ko u fai pea ‘oku ‘ikai ko ha’ane ngata ē ko e ngaahi *issue* ko ē na’e *raise* ko eni tau ‘amanaki pē ‘e to e ha’u ‘amui ange ‘i he ngaahi līpooti ko eni ‘a e kau, mālō fokotu’u atu.

Sea Kōmiti Kakato: Hou’eiki, ‘e me’a mai ‘a Tongatapu ...

Lord Tu’i’āfitu: Sea ...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai koe Hou’eiki Nōpele Fika 2 ‘o Vava’u kae toki me’a mai ‘a Tongatapu 3.

Tokanga fē ‘a e sisitemi tonu ke ngaue’aki he ngāue fakatauhitohi

Lord Tu’i’āfitu: Tapu mo e Feitu’u na Sea. Tapu mo e ‘Eiki Palēmia pea ko u hūfanga atu he tala. Ko e me’a nau fakahoha’a ki ai ‘aneuhu Sea ‘oku ou kei tāla’a pē au ia ai. Te’eki ke mahino ia kiate au, ‘a e anga ko ē ‘o e lēkooti tauhi pa’anga fakavaha’apule’anga ko eni ko e hā hono fakapālangi ...

<009>

Taimi: 1410-1415

Lord Tu’i’āfitu: ... nau pu’aki atu ‘anenai pea mo e *sun hā system*. ‘Oku ‘asi ‘a e fetō’aki ia ko iā Sea ‘i he ngaahi kehekehe ‘i he ngaahi fakamatala fakakuata. Talamai he ‘e fakamatala ‘e taha ia he kuata Sepitema ‘oku tatau mo e Tīsema. Fakahā mai he ‘e he *sunny system* ia ‘oku ‘ikai tatau naua ia. Pea ko e me’a ia ‘oku hoha’a ki ai ‘a e motu’a ni Sea. Pea ‘oku tokanga lahi ‘a e ‘Atita ‘oku kau eni ia ‘i he palopalema ke fakakakato ‘enau ngaahi ngāue faka’atita ‘oku hoko ia ‘i he Fale Pa’anga. Pea ko ‘eku tokanga Sea tau toki fakapaasi ho Fale ni ‘a e liliu hingoa pē ‘i he ngaahi potungāue ‘o ha’u ai e va’a Palani Fakafonua ki he ‘Ofisi ‘a e ‘Eiki Palēmia. Ko ‘eku tokanga ‘e Sea ‘oku fu’u ‘oku fu’u pelepelengesi eni ‘e ha ngaahi fa’unga ko eni kapau ā ‘oku ‘ikai ke mā’opo’opo ‘a e ngaahi līpooti faka-kuata he fa’unga ngāue fakatonutonu mo fakahā fika ‘oku

ngāue’aki he Pule’anga pea ‘e fēfē ā e potungāue fo’ou ko eni. Pea ko ‘eku fehu’i ia ki he ‘Eiki Palēmia kuo fa’u ha’o *policy* mo ha’o fa’unga tu’utu’uni ki he ngaahi fetō’aki koeni.

Ko eni kuo paasi he Fale ni ‘a e ‘alu atu ‘a e tafa’aki Palani ki he Feitu’u na mei he tafa’aki ‘o e ‘ofisi ‘o e Potungāue Pa’anga. Sea pea ‘oku hoha’a ai ‘a e motu’a ni ia ki he fetō’aki ko ia ‘a e fa’unga ko eni ‘o e *IPSAS* pea mo e *sun system*. Kiate au ‘oku hā ia ‘i mui he ‘ū vahe ‘ū poloseki mo e hā mo e hā ‘oku ‘ikai pē ke kakato e ngaahi līpooti kuata ia ke māhino ‘oku hā mai e ola. ‘Oku palanisi ē mo ē. Ka ko ‘ene to e hiki ko eni ‘a e Potungāue Va’a Palani ki he ‘Ofisi Palēmia ki he ‘Eiki Palēmia ko e fu’u ngāue lahi faka’uli’ulia. Pea ‘oku mo’oni pē lau ‘a e to’a ‘ikai ko ha tama ia na’e ako ‘ekonōmika. ‘Oku fakatu’utāmaki ange ‘a e tu’utu’uni ia ‘i he fa’unga ‘o e ngāue ‘oku fai. ‘A ia ko ‘eku fakalea ‘o pehē Sea, ‘oku fakatu’utāmaki ange ‘a e mafai ‘i he pa’anga he ko e Va’a Palani eni ‘oku hū ki he ‘Ofisi Palēmia. Pea kapau ā ‘oku ‘ikai ke lava he ‘e Potungāue Pa’anga mo fakahoko e palani’i fa’unga ngāue ko eni ‘oku fakahoko ‘a e ngāue ki ai ‘a e ‘Atita fale Sea ‘o e Fale Alea ‘ikai ke u ‘ilo’i te tau palāleli ai pē ongo laine pē ‘e fetaulaki fakakū. Pea mālō pē fakalalakala mo e tānaki e pa’anga ‘e kei fetō’aki pē ‘a e me’a kotoa pē. Ki’i me’a pē ia ko u tokanga ki ai Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me’a mai Palēmia.

‘Eiki Palēmia: Ko u fakamālō atu, fakamālō atu ki he ‘Eiki Nōpele. Mahalo pē he ‘ikai ke u to e fiema’u ke u foki ki ai he na’e ‘osi ‘oatu pē tali ki he me’a ko eni. Ko e lea na’e toutou mahe’i mai na’e mahe’a tau fanongo ki ai ko e *system*. Nau ‘ai ko e sisitamu ka tau ‘ai mu’a ki he fo’i lea totonu ko e sisitemi. Ko e sisitemi ko ha fa’ahinga fa’unga ‘oku ne faitu’utu’uni ki ha fa’ahinga ngāue. Pea he ‘ikai ke u to e fakamatala ki ai he na’e ‘osi fakamatala ki ai ‘oku ou tui ‘oku poto ange ‘a e tama ko eni ‘iate au pea ‘oku lahi ange ‘ene taukei mo ‘ene ‘iloa ‘a e Minisitā Pa’anga. Ko e me’a ko ē na’a ku fanongo ki ai ki he Minisitā ko ē na’e to e ngāue faka’atita mo ia ‘i he poate ‘e ua. Ko ‘ena fakamatala ‘i he’eku fakamā’opo’opo ko e ngaahi me’a ko eni ‘oku līpooti mai ko eni ‘oku fihi ‘aupito he ‘oku ‘ikai ke ngata pē ‘i hono tuhu’i mai ‘e he ‘Atita ‘a e tōnōnou pea ne to e fokotu’u mai ‘a e me’a ko ē ke fai. ‘Oku to e fu’u loloto ange ‘ena fakamatala ‘a naua he ‘oku to e fiema’u ia ke fai ‘a e fēngāue’aki ‘a e ngaahi kupu kehekehe ‘oku nau fiema’u ‘oku fekau’aki pea mo e *report* ‘a e ‘Atita.

‘E ‘Eiki Nōpele he ‘ikai ke u lava au ‘o ‘oatu ha tali ki he me’a ko ena ‘oku ke fehu’i mai. Ko e me’a ko ena ‘oku ke fehu’i mai te u to e fakamanatu ki he Feitu’u na. Kapau te ke foki ki he ‘ū līpooti tau pehē ‘i he ta’u ‘e 10 ko eni kuo ‘osi ko e me’a tatau. ‘Oku ‘asi ai pē tōnōnou mo e fokotu’u mai ‘a e ‘Atita ‘a e me’a ke fokotu’u. ‘Oku ‘ikai ko ha toki fuofua līpooti eni. Kae kehe ko u fokotu’u atu ke ke to e foki ki he ‘ū līpooti ko ia te ke ma’u ai pē me’a tatau. Ko e *report* tatau ai pē tōnōnou he ta’u ko ē fiema’u ke fakalelei’i he ta’u ko ē. Tō nōnou he ta’u ko ē fiema’u ke fakalelei’i he ta’u ko ē. Ka he ‘ikai ke u lava au ‘o vete atu e me’a ko iá ‘oku fihi ia pea ‘oku to e loloto pea na’a ku feinga au ke u muimui he fakamatala ‘a e ongo tama ‘Atita ko eni ka ‘oku ‘ikai ke u to e lava au ke fai ha’aku fakamatala.

Taukave Palēmia ‘ikai ha me’a fo’ou he hiki Va’a Palani ki he ‘Ofisi Palēmia

Te u ‘oatu ‘a e fakamatala ‘a e tali ki he hiki mai ko eni ‘a e Palani. Ko u kole atu ‘oua mu’a te ke ilifia pea te ke manavasi’i. Mahalo ko ho manavasi’i ko e hiki mai ki he Palēmia ‘Ofisi Palēmia koe’uhí ko e motu’a ni. Ko ia. Ko u tui pē ko ia. Ko u ‘osi fokotu’u atu ...

Taimi: 1415-1420

Eiki Palēmia: Na'e 'uluaki 'i he 'Ofisi pē 'o e Palēma ia mei fuoloa, taimi lōloa. Ko e toki liliu pē eni ia 'o 'ave ki Fale Pa'anga, 'a ia 'oku 'ikai ko ha fokotu'utu'u fo'ou eni 'Eiki Nōpele. Ko e taha, ko e ngaahi me'a ko eni na'e fakamatala ki ai 'a e ongo 'Atita, mo'oni 'aupito 'a e 'u me'a 'oku 'omai mei hena. Palopalema 'aupito, pea 'oku mau lolotonga feinga eni ke fai 'a e reform. Ko e *reform* ko e ngaahi fokotu'utu'u fo'ou ke fetongi meihe ngaahi ākenga motu'a ki ha ākenga fo'ou. Ko e me'a ia 'oku mau lolotonga fai he taimi ni, ke 'oua toe lava ke fakasi'isi'i 'a e hoko 'a e ngaahi palōpalema ko eni. 'Oua teke manavasi'i hono 'omai 'a e me'a ki he motu'a ni. He ko e motu'a ni na'e 'i ai pē 'ene vīsone 'i he ta'u 'e fangofulu nai kuo 'osi. Pea neongo 'oku ngali fakaoli ki ho'omou fanongo, ka ko e me'a ko eni na'e fai hono ngāue'i 'i he ta'u lahi. Pea 'oku 'ikai ko au pē na'a ku ngāue'i. 'Oku 'i ai 'a e kakai ia 'oku nau poto ange 'ia au. Na'e 'i ai 'a e fokotu'utu'u mo e *proposal* na'e 'ai 'e he Minisitā mālōlō kimu'a ko Hu'akavameiliku 'o 'ave ki he Fakataha Tokoni 1975 eni. Pea ko e fo'i *proposal* ko ia kou tui mahalo na'e 'ikai ha taha ke fai 'a e *reform* pē ko ha toe fokotu'utu'u fo'ou. Ko e *structure* 'a e Pule'anga ke fakakau atu 'a e kakai. Na'e tu'o hongofulu hono *debate* 'a e fokotu'u ko eni 'i he ...na'e tukuhifo meihe Tu'i 'o hifo ki he Kapineti. 'I he 1975 na'e 'iku 'o 'ikai ke tali.

Ko e fakakaukau ko ena 'oku mou pehē hangē 'oku 'i ai e fakakaukau mai ki he motu'a ni. 'Ikai! Ko e me'a ko ia na'e 'osi fokotu'utu'u pē ia. *First* tau pehē ko e *PhD... graduate* mei he 'Univesiti *Harvard* na'a ne fai 'a e fo'i fakakaukau ko eni. Toki pehē hake pē 'a e matu'a ni ia 'o *follow-up* 'a e fo'i fakakaukau mo feinga'i ke *implement*. Ka 'oku 'ikai ke pehē ko ha fakakaukau fo'ou pea tafe mai 'a e me'a ko eni 'e he kau tangata mataotao falala'anga, kau atu pē mo e motu'a ko eni 'i he muimui mai ai, pea kuo nau pekia.

Ko e *reform* ko eni teu talaatu ko e reform eni ki he lelei 'a e fonua. Pea 'ikai tali ia 'e he tokolahi 'o e Pule'anga koe'uhi ko 'ene fo'ou. 'Ikai ngata 'i he 'ene fo'ou ka 'oku 'i ai 'a e me'a lahi 'oku ne ue'i 'i he taumu'a pē 'e taha mo e 'uhinga pē 'e taha ke toe lelei ange 'a e *service* 'a e kakai. Mou kātaki fakamolemole, 'Eiki Nōpele 'oua teke fu'u hoha'a hono 'omai 'a e me'a ki he 'Ofisi Palēmia, he 'oku 'i ai 'a e kakai tokolahi 'oku nau ...Ko e *CEO* ko eni 'oku mau ngāue fakataha tamaiki poto faka'ulia teu talaatu. Ko e ngāue 'oku fai 'enautolu, 'oku 'ikai ke fai 'e kinautolu iua 'e he motu'a ni. Pea na'e fai 'a e fehu'i kia nautolu. 'Oku mou tali 'a e fokotu'utu'u ko eni? Ko 'enau tali mālō hono 'omai 'a e fokotu'utu'u ko eni, ka tau lava 'o ngāue fakataha mo moutolu. Lahi 'a e palōpalema ia

..

Siaosi Sovaleni: Ko e ki'i fehu'i Sea, kātaki.

Sea Kōmiti Kakato: 'Eiki Palēmia! Ko e fehu'i eni mei he Tongatapu 3.

Siaosi Sovaleni: ...'a e femahino'aki mo e kau *CEO* ki he fakataha ko ena 'a e Feitu'u na pea mo e kau *CEO* 'o nau tali kakato ai 'a e fokotu'u ko ia? 'A ia na'a ke toki me'a 'aki pē Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakamo'ui mai 'a e maama! Ko 'ene tu'u he taimi ni 'oku tau ki'i lele...

Eiki Palēmia: Ko e vaka kotoa pē ‘oku ‘i ai hono kapineti....

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eiki Palēmia! Ko e tu’u he taimi ni ‘oku ‘i ai ‘a e lea ‘i he sipoti ‘oku tau lele koso. Ko e ‘uhinga ko e me’a ko ena ‘oku mou feme’a’aki ai kuo ‘osi tali ia ‘i Fale Alea ni pea mo e Kōmiti Kakato.

Eiki Palēmia: ‘Ikai! Ko ‘eku tu’u hake kapau ‘oku mou pehē ke u....

Sea Komiti Kakato: Me’a mai ...

Lord Fakafanua: ‘Oku ou faka’apa’apa atu pē ki he Palēmia pea mo e Hou’eiki ‘o e Falé. Ko e fakafoki mai eni ki he Lipooti ke me’a ‘a e Hou’eiki ki ai. Mahalo ko e kongā pē ‘e ua ‘oku fai ki ai ‘a e tokanga. Ko e peesi fika 10 kapau temou me’a ki ai. Ko e ngaahi me’a eni na’e ‘ohake ‘e he ngaahi ‘Atita kimu’a, ‘a ia ‘oku ‘uhinga eni ki he ta’u 2014, ki he 2015 ‘oku te’eki ke fai hano tokanga’i. ‘A ia kapau te mou me’a hifo ko e ngaahi me’a mei he:

1. Koloa mo e ngaahi misini mo e ngāue me’angāue . ‘A ia ko e ‘u *recommendations* eni ‘oku te’eki ke fakakakato ‘e he Pule’anga, na’e ‘osi fai ki ai ‘a e *recommendation* ‘a e ‘Atita.

‘A ia ko e 1, ko e 3 ko e 4 hoko hake ki he peesi hono hoko. Ko e ngaahi me’a na’e ‘ohake ‘e he ‘Atita.

<004>

Taimi: 1420-1425

Lord Fakafanua: ...talu mei he 2015/2016 ‘oku kei fakahoko pē ‘a e *issue* ko eni fika 1 fika 2, fika 3, fika 6, fika 7, fika 9 mo e fika 10. Ko e me’a ‘oku ou tokanga ki ai ke fakatokanga’i ‘e he Pule’anga ko e ngaahi *issue* ko eni ‘oku ‘ikai ko hano ‘uluaki ‘ohake eni ‘i ha Līpooti ‘a e ‘Atita, ko eni ‘okou to e ‘ohake pē ‘i he uafe taha, hili ko ia na’e ‘osi fai ‘a e ngāue ki ai ‘i he 2014 ki he 2015, 2015 ki he 2017 ‘oku toutou ‘ohake ‘a e ‘ū me’a ko eni koe’uhí ‘e kau lelei ki he fakalalakala ko ē ngāue ‘a e Pule’anga ‘o kapau te nau fakatokanga’i ‘a e ngaahi *issue* ko eni ‘oku kei *outstanding*. Ko e me’a ‘uluaki pē ia Sea.

Tokanga ki he talu mei he 2010 te’eki ai ha lesisita ako he Potungāue Ako

Ko e me’a hono ua ‘oku fai ki ai ‘a e tokanga ko e peesi fika 32 ‘a ia ko e kongā eni ‘o e Līpooti fekau’aki pea mo e *compliance*, pē ko e muimui’i ‘e he ‘ū Potungāue ‘a e Pule’anga ‘a e ngaahi tu’utu’uni mo e lao ko ē ‘oku tonu ke nau muimui ki ai. Ko e peesi ko eni mou me’a hifo ki he fika 4, ‘a ia ‘oku fekau’aki tonu eni pea mo e Potungāue Ako mo e Ako Ngoue, Ngāue, mahalo ‘e toki me’a mai pē ha tali mei he ‘Eiki Minisitā Ako. Ko e fika 4 ‘oku ‘uhinga ia ki he ‘ikai ha lesisita vahe. ‘A ia ‘oku kapau te mou me’a hifo ‘oku ‘asi heni na’e ‘ikai ha lesisita vahe ‘o hangē ko ia ko e kupu 38 ‘o e Tu’utu’uni Fakahinohino Faka-fale pa’anga 2010.

‘A ia ‘oku talu mei he 2010 ko e 2018 eni ‘oku te’eki ai pē ke fakahoko ha lesisita vahe ia ha tohi lesisita vahe ‘a e Potungāue ko eni. Pea ‘oku ‘asi pē ‘i he ngaahi fokotu’u ke fokotu’u pea tauhi ha lesisita vahe. ‘E ‘ikai ke u to e fakaikiiki atu kā ‘oku ou tui ko e me’a mahu’inga eni ke fai ha ngāue ki ai fakatatau ki he Lipooti ko eni, he ko e patiseti ko ia na’a tau paasi ki he ta’u fakapa’anga lolotonga ko e 32 miliona ‘oku ‘ave ki he vāhenga ko eni ‘o e Potungāue ko eni. ‘A ia ko e pa’anga lahi eni ‘oku ‘ave ki he Potungāue Ako hili ko ia ‘oku ‘asi mai heni ‘i he Lipooti ko eni ‘a e ‘Atita mei he 2016 ki he 2017, tukukehe kapau ‘oku ‘osi fai ha ngāue ki ai kimui ni, ‘oku hā heni ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha lesisita vahe, ‘a ia ko e me’a pē ‘e ua ‘oku fai ki ai ‘a e tokanga.

Ko e me’a faka’osi pē Sea fakamālō atu ‘i he ma’u faingamālie, ‘oku ou fie ‘atu pē ‘eku fie fakamālō ki he ‘Ofisi ‘Atita Seniale koe’uhi ko ‘enau ngāue lelei ‘oku fakahoko he ko eni ‘oku ‘omai pē ‘ū Lipooti ke me’a ki ai ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale. Pea ‘oku ‘uhinga lelei pē ‘a hono tipeiti’i ‘i he ‘aho ni. ‘Oku ‘ikai ke to e ‘i ai ha to e fu’u *issue* lahi he ko e me’a eni ia ‘oku ‘osi hoko, pea ‘oku ‘i ai pē faka’amu ‘e hanga ‘e he Pule’anga ‘o fakakakato ‘a e ngaahi fiema’u ko eni mo e *recommendation* ko ia na’e ‘oatu mei he ‘Atita Seniale. Me’a tau’atāina pē Fale ke nau toki hoko atu ha feme’a’aki pē ‘e tali pē ‘e ta’etali, ‘oku ou fokotu’u atu Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

‘Eiki Palēmia: Sea ‘oku ou kole atu ke u tali ‘a e me’a ko eni.

Sea Kōmiti Kakato: ...hou’eiki ko e me’a eni ‘a e Fakafofonga fika 2 ‘o Ha’apai kuo fokotu’u atu ‘a e ngaahi ngāue kuo tuku mai ki he Hou’eiki Pule’anga ke mou me’a ki ai, pea mo ne fokotu’u mai ka ‘oku ke fie me’a mai Palēmia?

‘Eiki Palēmia: ‘Io. ‘Oku ou fie lave ki heni ko eni ‘oku ‘ohake ‘e he Sea ‘o e Fale Alea ‘a e me’a mahu’inga ko eni, pea ‘oku ou tui ko e me’a eni na’a tau vivili atu ‘anenai ke fai mo tuhu’i mai ha me’a kae ‘oatu ha tali. Peesi 38, ko ia ‘Eiki Sea ē?

Sea Kōmiti Kakato: 32.

‘Eiki Palēmia: ‘Ikai ko e 38 eni ia ‘oku ‘asi ai ‘a e me’a ‘oku fekau’aki tonu mo au ‘oku ‘asi hoku hinga. Pea ‘oku ou pehē ke u tali ia.

Sea Kōmiti Kakato: ‘A ia ko e 32, ‘ikai ha lesisita vahe, ko e kongā ia ‘oku ‘omai ko e talu eni ia mei he 2010/2018 ka ko e kole mai ‘a e ‘Atita ke fakahoko ha ngāue ki ai ke faka’ilonga mai.

‘Eiki Palēmia: ‘Io, kātaki.

Sea Kōmiti Kakato: ...pea mo e ako, ‘e Palēmia kātaki kae ‘omai mu’a ‘a e Minisitā Ako ke ne me’a mai fekau’aki pea mo e ...

‘Eiki Palēmia: Fēfē ke u tali ia ‘e au ‘i he taimi ni ‘a e me’a ko ia. Fēfē ka u ‘oatu ‘a e tali fekau’aki mo au kae toki tali ai leva ia, he ko eni ‘oku ‘ikai te ke lau mai ‘e koe ka ko e peesi 38 ‘oku ‘asi ai ‘a e fakamatala fekau’aki mo au.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Palēmia te tau ...

‘Eiki Minisitā Polisi: Sea fakamolemole mu’a kau fakatonutonu atu. Na’e ‘ikai ke ‘i ai ha taha ia ...

<005>

Taimi: 1425-1430

‘Eiki Minisitā Polisi : ... te ne tukuaki’i kau ki he peesi 38. Ko e me’a na’e ‘omai ia ko e tukuaki’i ki he Potungāue Ako, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’anau lesisita vahe. ‘Oku ou kole ki he Minisitā Ako ke ne tali mu’a e me’a ko iá, ka ‘ikai, ‘omai e fokotu’u he me’a kehe, ka tau tali atu tautolu he me’a kehe. ‘Oku ‘alu kehekehe ia, Sea, fakamolemole.

Sea Kōmiti Kakato : Ko ia, mālō Minisitā Polisi. Me’a mai e Minisitā Ako.

Tali ki he ta’e’iai ha lesisita vahe Potungāue Ako talu mei he 2010

‘Eiki Minisitā Ako : Tapu mo e Sea e Kōmiti Kakatō. Tapu ki he ‘Eiki Minisitā e Kapineti. Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga e kau Nōpelé, mo e Hou’eiki Fakafofonga e Kakaí. Hangē pē ko ia na’e fai ki ai e feme’a’akí, ko e Pule’anga ko eni ‘oku nau feinga ke fakafo’ou ‘a e ngaahi me’a motu’á, ka tau hiki ki ha ngaahi me’a ‘oku fo’ou ange. ‘Oku lolotonga fakahoko ‘e he Potungāue Ako ‘a ‘emau fakataha fehikitaki. Ta’u eni ‘e 3, te’eki ai ke fai ha fehikitaki ia. Pea ko ‘eku hū mai ko eni ke fai ‘a e fakafo’ou ko iá. Fekau ke fai e fehikitaki. Pea ko e me’a ko eni ‘oku fakahoko mai ‘e he ‘Atita, ‘oku ou fakamālō lahi ‘aupito au ki he ‘Atita. Kau ia he tokoni lelei kiate au mo e Potungāue ‘i hono tokanga’i ‘etau pa’angá. Pea ko e ngaahi me’a ko ení, kuo u ‘osi fakahoko ki he Kōmiti Fehikitakí, ‘a ‘eku fiema’u ke fakalelei ‘a ‘emau Va’a Pa’angá, koe’uhí ko e ngaahi me’a ko ení. Pea ko e ngaahi me’a ko ení, te u sio ki ai mo ‘eku kau ‘ofisá, pehē ki he *CEO* ke fai hano fakalelei’i. Ka ‘oku ou fiefia au ke u fakamālō ki he ‘Atita, mālō ‘aupito hono ‘omi e me’a ko ení, ke hoko ia ko e ako ia ki he kaha’ú. Ka te u sio au ia ki ai, Sea, mo e Hou’eiki, ke fai ‘a e fakalelei ko ení. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Me’a mai e Hou’eiki Fika 1 ‘o Vava’u.

Lord Tu’ilakepa : Tapu pē pea mo e Feitu’u na, Sea. Kole pē mu’a, Sea, ke u hūfanga atu pē he fakatapu kuo ‘osi hono aofaki ‘e he Feitu’u na, ka tau hoko atu, ‘Eiki Sea. ‘Eiki Sea, fakamolemole pē, Minisitā Ako, ko e kupu ko ení, felāve’i ia mo e totongi akó, ‘a ē ko e me’a ko eni na’a ke me’a mai aí. ‘Ikai ke felāve’i eni ia mo e liliu e sisitamú. Koe’uhí he ‘oku ‘i ai e Lao ‘oku fai pau e kupu 75 (1), ko e tu’utu’uni fakahinohino faka-Fale Pa’anga he 2110. ‘Oku kei laumālie pē e Lao ko iá. Ka ko e ‘uhingá, fu’u fuoloa ‘a e lesisita ‘o e ‘ikai totongi ako ko eni. Fu’u fuoloa. Ka ko hono fakamā’opo’opó, ko e ki’i me’a pē ia. ‘Ikai ko ha me’a eni ia ki he liliu e sisitemi, ‘o hangē ko e me’a ‘oku ke me’a ki aí. Ka ‘oku mahalo ko e Minisitā Pa’anga, mahalo ko ena ‘oku faka’ilonga mahalo mahalo ‘oku me’a mai.

‘Eiki Minisitā Ako : ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Me’a mai Minisitā Ako.

'Eiki Minisitā Ako : ‘Oku mahino pē ‘oku ‘i ai e Lao ia e Akó, ka ko e fakafo’ou e founga ngāue, ‘Oku ‘ikai ko ‘eku ‘alu ‘aku ia ‘o fakafo’ou e me’a ko eni ‘oku ‘uhinga mai ki ai e ‘Eiki Nōpele. Ko e fakafo’ou, hangē ko e me’a na’e me’a atu ‘e he Minisitā. Fakafo’ou e founga fakakaukau, *mind set*. Fakafo’ou e founga ngāue, ‘uhinga pehē. Ke fai e fakalelei ko ē ki aí.

Sea Kōmiti Kakato : Mahino ho’o me’a, ‘Eiki Minisitā. Me’a mai e Minisitā Pa’anga, pea toki me’a mai ‘a Tongatapu 3.

'Eiki Minisitā Pa’anga : Mālō ‘Eiki Sea, pea tapu mo e Feitu’u na mo e Hou’eiki. Kae ‘atā ke fai atu ha ki’i lavelave ki he .. Kuo u lele mai pē he me’alele, kātaki pē he tōmui mai, Sea. Ka ‘oku ou fanongo mai ki he feme’a’akí, ‘oku ‘i ai e ki’i me’a mahu’inga ai ‘e 2 ‘oku ou fie lave ki ai. Te u kamata atu pē ‘i he me’a ko eni ki he ‘ikai ko e hā lesisita vahé. Ko e founga ko ē ‘oku tau ngāue’aki he taimi ni, ‘oku tā mei Fale Pa’anga ‘a e vahé. ‘Osi ko iá, ‘ave ki he ngaahi Potungāue, nau *check*. Pea kapau ‘oku ‘i ai ha fehālaaki, ‘e to e ‘ave ki Fale Pa’anga ‘o to e taa’i, ‘o fakahū e fakatonutonú, pea toki ‘omai ki he ngaahi Potungāue, pea nau hanga leva ‘o *sign*, pea toki fai e vahé.

Ko e fo’i founga ko iá, ‘oku ‘ikai ke tui ki ai e motu’a ni, Sea. Ko e tā vahé, tā mei he feitu’u ko eni na’a nau fai ko ē, ‘oku ‘i ai ‘enau kau ngāue. ‘Omai ki Fale Pa’anga ke mau *check*, ka ‘oku toki ‘i ai ha me’a ‘e fehālaaki, pea toki fakatonutonu.

<006>

Taimi: 1430-1435

'Eiki Minisitā Pa’anga : ..*check* ko iá pea mau *pay* pea mau tauhi mo ‘emau lēsisita. Ko e me’a ia ‘oku ta’e lēsisita ai ‘a e ngaahi feitu’ú. Koe’uhí, he ko e *responsibility* ko iá, ‘oku nau ‘osi fakakaukau pē nautolu ko e *responsibility* ‘o mautolu. Kātaki pē, ka mou ki’i me’a hake ‘o toki tokanga mai ki ai.

Tokanga vave nni mai hono liliu tā vahe kau ngāue mei

Ko e liliu ko iá, he taimi ko ia na’e ‘i Fale Pa’anga aí, he sisitemi komipiuta ko iá. ‘O fetongi leva ia ‘o ‘ai mei Fale Pa’anga. Ko e fo’i me’a ko iá, ko e anga ko ē, te u liliu ‘e au he ki’i faingamālie eni ko ē ke .. ‘Oku ou tui ‘oku nau ‘osi fanongo mai pē, ki he’eku fo’i lea ko eni he ‘ahó ní. ‘E liliu ia. Tā mei ngaahi feitu’ú, pea ‘oku ‘i ai ‘a e palopalema ia he taimí ni. ‘Oatu ko ē ‘a e fu’u vahé ia, ha’u pē ‘a e tama faivahé ia, sai ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia ‘e to e fehālaaki. ‘Oku ‘ikai ke ne ongo’i ia ‘e ia ko hono fatongia. Ta ko ē kuo ‘osi ‘alu ‘a e fo’i ‘ofisa ia ‘alu ‘o ako ki muli, pea ‘oku totonu ke ta’evahe, kae vahevahe pē toki foki mai iá ia, ‘o ‘ai mai ko ē ‘a e *resume duty*, ta ko ē ‘oku kei vahe pē ia. ‘Oku lahi ‘a e me’a ko iá, koe’uhi ko e fo’i founga ko eni. He ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha ... na’e ‘ikai ke u ‘ilo ia ‘e au pē ko e hā hono ‘uhinga na’e ‘ave ai ki Fale Pa’anga ke nau hanga ‘o kamata ‘a e tā vahé. Ko e me’a ia ‘a e feitu’u, ‘ilo ‘enau kau ngāue, ke totongi. Ko mautolu ‘oku mau fakapapau’i pē ‘oku tonu koā ‘a e ‘ū me’a ko iá.

Sai, ko e me'a ko ia ko ē ki he sisitamú, ko e me'a eni 'e taha, ko e me'a na'e felāve'i pea mo e 'ū fakamatala ko eni ki he koloá, pea mo e mīsini mo e me'á. Ko 'eku Fakamatala Fakata'u ko ē he ta'u fo'ou, mou toki vakai pea mou hanga leva 'o.. Ko e me'a ko eni, ko e me'a ia ki he ta'u kimu'á. Te u hanga 'o 'omai he fōtunga ko ē 'oku fiema'u 'e he *IPSAS* 'a e me'a ko e Fakamatala Pa'anga. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō 'Eiki Minisitā Pa'anga, me'a mai 'a Tongatapu 3.

Siaosi Sovaleni : Mālō Sea e ma'u faingmalié. Tapu mo e Feitu'u na Sea, pea tapu mo e Hou'eiki 'o e Kōmiti Kakatō. Na'e 'i ai pē 'a e me'a na'e tokanga ki ai 'a e motu'á ni, kae tuku pē mu'a ke u 'uluaki fakama'ala'ala 'a e me'a na'e tokanga ki ai 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga. 'I he 1990 tupú Sea, na'e fai ai 'a e *reform*, kamata ia hono faka-komipiuta'i 'a hono tā ko eni 'a e vahé, pea mo e ngaahi *system* ko eni 'a e Pule'angá Sea. Pea na'e 'i ai leva 'a e fakakaukau ke 'omai ke teuteu'i mei Fale Pa'anga, 'ave leva ki he ngaahi Potungāue ke nau fai 'a e *check*, he 'oku tonu ke 'i ai lēsisita 'ilo ko hai 'oku livi, ko hai 'oku hā, mo hā, mo hā. Maau ko iá, fakafoki mai ki Fale Pa'anga, toki fakangofua ai ke 'ave 'a e vahé. 'A ia 'oku 'i ai pē 'a e *check*, teuteu he ko e 'uhingá he 'oku *centralized*, tatau pē eni ia mo ha fu'u kautaha lahi. 'E 'ikai ke 'ave ia ki he fanga ki'i va'a iikí, ke nau tā kotoa mai 'enau vahé, tā pē he feitu'u 'e taha *HR* pē. Tatau pē mo e *approach* ko ia na'e fai ki he Pule'angá. Sai kuo u tali atu mahalo 'a e me'a na'e... 'Oku ou tui mahalo 'a e me'a na'e ko e sisitemi ia 'ikai ko e sisitamu, ka u hoko atu mu'a atu ki he me'a na'a ku tokanga ki ai Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Ko ia.

'Aonga 'aupito lipooti 'atita ki ha me'a ke fakalelei'i he fakahoko fatongia

Siaosi Sovaleni : Fakamālō atu Sea he ma'u faingamālié. Ko e Lipooti ko eni Sea, kau he Lipooti 'aonga. Na'e kau pē motu'á ni 'i he tafa'aki 'e tahá, hono 'omai ko eni 'e he 'Atitā he ngaahi ta'u kuohilí, 'a e Lipooti ko eni, pea na'e tokoni ia ki he faifatongia. Na'e tuhu'i mai ai, 'i ai 'a e tokotaha mei tu'a, 'oku ne sio mai ki he'ete fai fatongia, 'oku ne talamai, fakatonutonu ē, fakalelei'i ē, 'ai mo ē. Na'e mea'i pē 'e he Feitu'u na Sea, na'e lahi 'a e ngaahi fehu'i ai. Pea ko e me'a 'uluaki na'a mau faí, ko hono to'o 'a e ngaahi fokotu'utu'u na'e 'omai 'e he 'Atitá, mau o 'o talanoa ki ai mo e kau ngāué, 'o sio ko e hā 'emau me'a 'e alafai ki he fokotu'u 'oku 'omai 'e he 'Atita. Tokoni lahi Sea, fakalelei'i 'a e ngaahi founa 'e ni'ihi, 'asi pē ia he Lipooti na'e tali mai 'a e ngaahi fokotu'u, fai 'a e ngaahi tālanga ki ai mo e 'Atitá, kae 'oua mu'a te tau sio ko e hangē eni ia ha faingamālie te tau pehē te tau o 'o faka'ilo pē *witch hunt* pē ko e hā. 'Ikai, ko e Lipooti ia ko eni 'oku tokoni ki he Feitu'u na 'Eiki Minisitā Pa'anga, kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā. Kapau te tau sio he laumālie ko iá, ko e fokotu'u mai ke fakalelei'i. Ko e me'a ia 'oku mahu'ingá, 'oua 'e 'ai ke pehē ko e 'ai ke tau o 'o vakili 'a e hā, 'ikai.

Tau hanga 'o fakakakau'i lelei 'a e ngāue lahi na'e fai 'e he 'Atitá, 'o ne 'omai ai eni ko e feinga ke tokoni, he 'oku tatau pē. 'Oku tui tatau pē 'a e motu'á ni pea mo e Feitu'u na Palēmia, ko 'etau feingá ke lelei 'a e fakahoko fatongia 'a e Pule'angá ki he kakai. Pea ko e taumu'a, 'oku ou tui taumu'a ia 'oku tau poupu kotoa ki ai, pea ko e me'a ia 'oku mahu'inga, ke nofo ai 'etau fakakaukau, ki he taumu'a pē ko e puipuitu'a 'o e me'a ko eni 'oku 'omai ko eni mei he 'Atitá.

Ko e me'a 'oku ou fakamālō ai au 'i hono 'omai ko eni 'e he 'Atitá, 'a e ngaahi fokotu'ú, pea me'a na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga mei Ha'apai, 'a e Hou'eiki mei Ha'apai ...

<008>

Taimi: 1435-1440

Siaosi Sovaleni: ... 'a e fiema'u ko e hā koā e me'a 'oku fai ki he ngaahi fokotu'u ko eni mei he ta'u ki he ta'u? Na'e 'i ai nai ha līpooti mei he Pule'anga he ko eni 'oku to e fakafoki mai pē he 'Atita na'e me'a pē ki ai e Palēmia, faka'apa'apa lahi ki ai he na'a ne me'a mai ko e me'a ia ko ena 'e to e ha'u pē he ta'u hoko mai, ta'u hoko mai. Fēfē kapau te tau 'ai ā ke 'osi e ta'u ni. Pea lava kātoa 'ū *issue* ko ia kae 'oua 'e 'ai ke to e ha'u he ta'u kaha'u. Ta'u hoko mai. Mai pē ha līpooti talamai ko eni. Ngaahi *recommendation* ko ē 'osi fai e ngāue ki ai. 'Osi solova, ko ē 'ikai ke lava solova fiema'u ia ke 'ai e hā mo e hā kae 'omai ha līpooti. Ko eni ia te tau to e foki pē ki he 'Atita, fakahoko mai he 'Atita, ko e tokoni pē ia 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Kapineti ke 'oua mu'a te tau sio 'oku ai ha fakakaukau kehe. Ka ko e fie tokoni pē ki he 'etau me'a ko eni 'oku tau fa'a lahi lea 'aki 'a e si'isi'i hono ngāue'aki 'a e ngāue fakataha. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō mou me'a pē 'e Hou'eiki kae, ka u vakai atu pē pē ko hai he ko ena kuo mou hiki toko ono. Ka u 'oange mu'a e faingamālie ko eni ma'ae Minisitā Ako he 'oku si'i faka'ofa 'ene hiki kae toki me'a mai e kau tama ko ē 'oku nau kei talavou.

Tui ka 'atita'i fakata'u ngaahi potungāue 'e tokoni solova palopalema he ngaahi fokotu'u mei he 'atita

'Eiki Minisitā Ako: Mālō Sea. Tapu mo e Sea kae 'uma'ā e fakataha 'Eiki ni. 'Oku mo'oni 'aupito e me'a 'a e Fakafofonga e Fika 3, kau eni 'i he tokoni lahi 'aupito. Pea ko u sio hifo au ki he 'ātita ko eni e Potungāue Ako ko e māhina eni ia 'e 28. Ta'u ia 'e ua. 'Oku ou pehē ko e mahalo kapau 'e lava ke 'ātita fakata'u, 'e lava ia ke solova 'a e palopalema ko eni 'oku 'ohake ko ē 'e he Fakafofonga Fika 3. Ko u lave'i pē 'oku 'uhinga 'oku tokosi'i 'ikai fu'u tokolahi hangē ko e fa'a me'a 'a e Minisitā Pa'anga ki he kau ngāue ko 'eni. Ka 'oku ou vakai hifo 'oku toko 100 tupu. Ka 'o kapau 'e lava ke fai e 'ātita ko eni he ta'u kotoa pē. Pea ko u tui 'e lava 'o solova 'a e palopalema ko eni. Pea 'oku hangē kiate au mahalo ko e fo'i me'a eni ia 'e fiha ngeau kuo 'omai na'a a'u ki he, lava 'o ngāue'aki 'i he ta'u kotoa pē 'o lava pē 'oku toe pē ha ki'i fo'i me'a 'e 12 pē 13. Ka ko eni ia 'oku 'alu atu ia he 100 tupu faai atu ia he 200. Ka ko u fiefia ai ko u to e fakamālō lahi 'aupito au ki he 'Atita Seniale mo 'ene kau ngāue ka ko u fokotu'u atu mahalo 'oku sai ke 'ai he ta'u kotoa pē ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

'Eiki Minisitā Ako: Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Ha'apai 12.

Tui tonu ke fakafo'ou sisitemi ngāue lolotonga

Mo'ale Finau: Tapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea pehē ki he Hou'eiki e Mēmipa e Fale. 'E Sea ko u tui ki he fakamatala ko eni 'a e 'Eiki Minisitā Ako. Ko 'etau 'unu ko ē ki ha hala fo'ou pea 'e 'ohake e ngaahi me'a pehē. Pea ko ia 'oku ou tui Sea ko e 'ātita ia ke fai fakata'u.

Ko u fanongo 'aneuhu 'Eiki Sea he letiō ki he faka'eke'eke 'o e taha 'o e kau kēnolo ko eni 'i he Tau Malu'i Fonua 'i he kau tau 'a 'Ene 'Afio 'oku nau ō ki Vava'u ki he fakataha pea mo e Tau Malu'i Fonua ko ē 'a 'Aositelēlia. 'A ia ko e fakataha fakata'u. Ko e me'a na'a ku manako ai ki he poini na'e 'ohake 'e he kēnolo na'e 'eke ki ai pē ko e hā e fakataha? Ko 'ene tali na'e pehe ni, ko 'emau fakataha fakata'u ke mau līpooti 'a e ngāue na'e 'omai ke mau fai he ta'u 'e taha kuo hili. Pea ko 'emau fakataha ko eni 'e 'omai ai e ngāue ke mau fai he ta'u 'e taha ka hoko. Pea ko e fehu'i hoko na'e pehe ni, te ke lava 'o fakamatala ki ho'omou ngāue na'e fai 'i he ta'u 'e taha kuo hili? 'Aki e 'ū pa'anga ko ia? Ko e tali 'a e kēnolo na'e pehē 'io. Ka ai pē ha ki'i me'a si'isi'i ka na'e lava pea fakahoko. Ko e poini 'oku ou 'ohake ai 'Eiki Sea kuo taimi ke tau foki 'o ngāue fakamā'opo'opo fakafo'i ta'u fakapa'anga.

Kapau ko e anga ē ia e tukufakaholo 'osi e ta'u 'e nima, ta'u 'e ono ta'u 'e fitu. Pea toki 'omai hono 'ū 'ātita. Tau hanga 'o fulihi koe'uhī he kapau 'oku tau fiema'u ha ola 'oku fo'ou kuo pau ke tau fononga he halanga 'oku fo'ou he 'ikai ke lava ia 'o ma'u e ola fo'ou ia kapau te tau to e ō atu pē 'o fou atu pē he founga motu'a. 'Ikai ko u pehē 'e Hou'eiki Minisitā, kau atu mu'a ia ho'omou *reform*, ke tau foki ki he 'Atita Fakata'u pea lava leva 'o kei manatu'i e ngaahi 'ū me'a ko ē na'e fakatokanga ki ai 'a e 'Atita he ta'u ko ē. Ko e ki'i me'a 'e taha Hou'eiki ko u fie taki moutolu he peesi 25, faka-Tonga. Ko e peesi 25 'Eiki Sea 'oku, ko hono mo'oni ko e Līpooti 'Atita 'e malava pē ia ke pehe ni 'a e fakamatala 'ātita...

<009>

Taimi: 1440-1450

Mo'ale Finau: ... Kāinga Tonga, ko 'etau silini ko ia 500 milioná, na'e ngāue totonu 'aki ia, pea 'osi, 'e lava pē ia ke pehē. 'Oku ke mea'i foki 'Eiki Sea 'oku 'i ai 'a e ngaahi feitu'u ia ko e ha'u pē 'a e 'Atita ia 'o fakamatala mai na'e pehē. Toki fai 'a e *detail* ia, ki he kau takí, 'o fai 'enau .. ka 'oku ou tui 'Eiki Sea 'oku mahu'inga pē foki 'Eiki Sea ke *screen* 'a e ngāue ia he Falé ni, he ko e taumu'a ia 'a e Fale ko eni, pea 'oku ou kei poupu pē au ia ki ai 'Eiki Sea.

Tokanga ki he ngaahi koloa Potungāue Tānaki \$ Tukupau & 27 miliona \$ hū mai

'I he peesi ko eni 'oku fakamatala ai, ki he fekau'aki pea mo e ngaahi koloa 'a e Potungāue ko eni 'a eni Tānaki Pa'angá *Inland Revenue*. Mahalo 'oku mou mea'i pē Hou'eiki 'oku ou fie fehu'i hangatonu pē 'e au ki he 'Eiki Minisitā ko eni. 'Oku ou tui ko e ta'u pē 'e taha, na'e hoko ai 'a e me'a ko iá, pē ko e ta'u 'e 2 kee ne ki'i fakamatala angé, pē kuo fai ha ngāue ki he me'a ko ē. 'Oku mahu'inga ia 'Eiki Sea, ko e ngaahi 'ū me'a lalahí, pea 'oku fiema'u ia ke tali. 'A ia ko e peesi ko eni, ko e fehu'i 'uluakí ia pē kuo fai ha ngāue ki ai. Ko ena 'oku fokotu'u mai pē 'e he 'Atitá ia 'a e fokotu'u ko ena 3,4, 5 'a e me'a ko ia ke fai. Pea ko e fehu'i hono 2 'Eiki Minisitā,

ko e pa'anga 'e 27 miliona 'oku te'eki ai ke t'ānaki ia mei he ngaahi tukuhau mo e ngaahi *fee* kehekehe, ko eni 'oku 'asi mai he peesi ko ē. 'Oku ou kole Minisitā ke ke 'omai ange mu'a ha fakamatala mahino ki he kakai 'o e fonuá. Ko e hā ho'omou ngāue ki he koloa ko ena 'i 'olungá, pea mo e 27 miliona ko ena 'i laló, pē 'oku fai ha ngāue ki ai pē 'ikai, mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. 'Eiki Minisitā Polisi.

'Eiki Minisitā Polisi : Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakatō, kae fai atu mu'a he fakalavelave ki he fehu'i ko eni 'a Ha'apai. Ko e peesi 25 kātōa pē ko e ...

Mō'ale Fīnau : Peesi 25, faka-Tongá, ko ena 'oku fakamatala ai..

Sea Kōmiti Kakato : poini 5.

Mō'ale Fīnau : Ko ia 'a ena 'oku fakamatala ai ko e 'ave 'a e koloa 'a e Potungāué, ko ia na'a ku fakamatalá, 'e he Minisitā ko ia 'o e taimi ko ia. 'A ia ko 'eku 'eké pē 'oku fai ha ngāue ki he 'ū me'a ko ena 'oku fokotu'u 'e he 'Atitá, ke fakahoko. Kapau 'oku 'osi fai pea sai pē.

Tali Pule'anga tokanga 'Atita ke fou e ngāue he founa fakalao

'Eiki Minisitā Polisi : Mālō Sea. Te u kamata pē mei ai Sea. Ko e fehū'aki ko eni 'a e ngaahi koloa 'a e Pule'angá, ko e angamaheni pē ia Sea. Ko e koloa pē ia ke fakapapau'i 'oku 'ikai ke 'ave ki 'api, pē ngāue fakafō'ituitui 'aki. Ka ko e me'a angamaheni pē eni ia hono 'ave mei he Potungāue 'e taha ki he Potungāue 'e taha. Ko e me'a pē ia 'oku tokanga mai ki ai ko ē 'a e 'Atitá, ke fakapapau'i 'oku fou 'i he founa angamaheni, pea 'oku fai 'a e ngāue ki heni, ke fakalelei'i ia 'o fakatatau ki he founa angamaheni ko ia 'a e Potungāue. Ke mahino 'oku lisi eni Sea. 'Oku 'i ai foki 'a e Kōmiti ki he *Asset* ko ia 'a e Pule'angá, ke fakapapau'i pē 'oku nau mea'i, ko fē 'a e koloa ko ē 'a e Pule'angá, 'oku hiki ia mei he Potungāue ko ē ki he Potungāue ko ē, hangē pē ko e ngaahi me'alelé. Ko ia pē Sea. Ka 'oku 'osi fai 'a e ngāue ki ai, 'osi fai e ngāue ki ai Sea.

Tali Pule'anga ki he \$27 miliona te'eki t'ānaki

Ko e *item* hono 5 ko e pa'anga hū mai ko e mo'oni eni ko e pa'anga lahi eni ko e pa'anga 'e 27 miliona 'oku te'eki ai ke t'ānaki. Sea, ko e ki'i fehu'i eni ia 'oku pelepelengesi. Ko hono 'uhingá ko e *issue* ko eni, ko e konga lahi peseti 'e 80 ai ko e hopo. Ko hono 'eke 'o e 'u pa'anga ko eni 'oku tonu ke t'ānaki pea 'oku hopo, pea ko e 'uhinga ia hono toloí. Kau heni 'a e ongo kautaha lalahi 'e 2 'ikai ke u fie lave au ki he hingoa 'o e ongo kautaha ko iá Sea, ka na'e hopo fakatonutonu, Meimei peseti 'e 80 'o e fo'i 27 miliona ko ē, ko e ongo kautaha pisinisi lalahi pē ia 'e 2, 'oku fai ai 'a e fakatonutonu fakalao ki ai. Ko e toengá pē ia Sea ko e ngaahi mo'ua hangē pē ko ia 'oku mou mea'i, 'oku tātā mai. 'Oku totongi mai ko e feinga ka 'oku 'osi fai mo e ngāue ia ki ai Sea. Angamaheni pē Sea 'a e founa ia ko iá. Ka ko e fakamatala ia ki ai Sea, me'apango pē Sea 'ikai ke lava ia 'o fakavavevave'i 'a e ngaahi fakatonutonu fakalao, 'oku pule pē 'a e taimi tēpile ia 'a e Fakamaau'angá, ka 'oku fai 'a e ngāue ki ai. 'Oku ou fakamālō pē au hono 'ohake. Ko e fakamalanga nounou ia ki he ongo fehu'i ko iá, mālō 'aupito 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō me’a mai 'Eiki Palēmia.

Tali Palēmia ki he hoha’a fekau’aki mo e koloa e Pule’anga ‘oku ne ngaue’aki

'Eiki Palēmia : Mālō ‘aupito Sea. Neongo ‘oku te’eki ai ke fehu’i mai ka ‘oku ou tui ‘e iku pē ‘o fehu’i mai. Ka ‘oku ou pehē ke u tali atu ai leva ia ‘e au he taimí ni. Ko e peesi 38, mou ki’i kātaki ‘o me’a ki ai. ‘Oku ‘i ai ‘a e fakamatala ai ‘o fekau’aki pea mo e motu’á ni, pea ‘oku fekau’aki eni pea mo e ngaahi naunau fale ...

<008>

Taimi 1450-1455

'Eiki Palēmia: ...pea mo e sofa mo e mohenga ‘oku ‘i ai, pea ko e toenga ‘o e naunau mahalo ko e mohenga ‘e taha ‘oku pau ke u ‘alu mo ha mohe’anga ke u ‘alu ‘o tokotokoto ai he na’e vela ‘a e fale na’e, na’a ku nofo ai, pea ‘oku pau pē ke ‘i ai ha ki’i me’a keu ‘alu ‘o tokoto ai ‘o talitali keu foki mo ha ipu mo ha sēpuni mo ha peleti, kōpate ke fa’ofa’o ai ‘a e ki’i me’a ko ia. Ka ‘oku ou kole fakamolemole atu kapau ‘oku ...kau tokoto pē au ia ‘i he me’a sai pē ia, kaikehena’e ‘osi mateuteu au ia ke u ‘alu au ia ki ai, ko ‘emau tu’utu’uni ia. Pea ko eni ‘oku mau to e ki’i fihī ki ai ‘o talitali ke fai ‘a e tu’utu’uni ‘a e Poate ke nau ha’u’a e *retirement* ko ia ki he fale ko ē ‘i he taimi ni ‘oku ‘i ai ‘a e *retirement* ‘o nofo ‘i he fo’i *floor* ‘e taha kae ‘atā ‘a e fale ke u hiki ki ai. Kau tauhi atu pē mu’a ‘a e ki’i naunau ko ē keu toki hiki pē mo ia, he ‘ikai ke mole ha me’a ‘oku ou palōmesi atu, pea toki ‘omai ‘a e ‘aisi mei Fā’onelua mo e mīsinī fō mo e ngaahi me’a kātoa ko ena ‘oku mou tokanga ki ai, kā ko ‘eku ki’i fakamatala atu ‘oku ou kole fakamolemole atu hou’eiki ki’i naunau ko ē ‘oku ou ‘alu mo ia nofonono mo e motu’a ni ‘o talitali ke u hiki mo au. Kapau ‘oku to e ‘i ai ha me’a ‘oku mou tokanga ki ai ...

Lord Tu’iha’angana: ‘Ikai, pou pou atu pē. Sea ki’i faingamālie ko eni ...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Nōpele fika 1 ‘o Ha’apai.

Pou pou ke fakakaukau Pule’anga ha me’a’anga faka-Palēmia

Lord Tu’iha’angana: Tapu mo e Feitu’u na Sea pea tapu mo e Hou’eiki ‘o e Kōmiti. Mālō ‘aupito Sea fakaongo ‘aupito ‘a e me’a ‘oku me’a ‘aki ‘e he Palēmia ‘uhinga, pea hangē pē ko e fakahoa ki he ngaahi fonua ‘o e Pasifiki. Pea ‘oku mo’oni pea ‘oku ou tui ko e ngaahi me’a ia ‘oku tonu ke fakakaukau ki ai ‘a e Pule’angá ke fai mo ‘oku ou tui pea na’a tau tui kātoa ki ai ke fai mo ‘ai ha me’a’anga ‘o e ‘Eiki Palēmia ‘o Tonga hangē ko e ngaahi fonua ‘o e Pasifiki, hangē pē ‘oku ne me’a mai ‘aki. Kā ‘oku ou tui he ‘oku tatau kātoa pē, manatu ‘a e motu’a ni ki he kau Palēmia hokohoko mai ‘o Tonga ni, te’eki ai ke ‘i ai ha Palēmia ia na’e ‘i ai hano me’a’anga na’a nau si’i takitaha me’a pē hono me’a’anga, ko e ngata pē ‘i he Palēmia ko eni ‘ai hingoa atu pē ke ke, Tu’ivakanō, na’e me’a pē mo ia ‘i he kuata nōmolo pē ‘o hangē pē ko eni ko e kuata ‘a e Pule’anga, ‘a ia pē ‘oku kei me’a ai ‘i he ‘aho ni, kā ‘oku mahu’inga ke fakatokanga’i ‘a e me’a ko ia, pea hangē pē ko eni ko eni kuo ne fakamā’ala’ala mai ‘e he Palēmia ‘a e ngaahi me’a na’e tāla’a ki ai ‘a e ngaahi mītia kae ‘uma’ā fekau ‘aki mo e, kā ‘oku ou tui ‘oku mahu’inga ke fakakaukau’i ‘e he Pule’anga ke ‘ai ha me’a’anga ‘o e Palēmia ‘o Tonga, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Mo fa'iteliha pē ongo hou'eiki Vava'u pē ko hai 'e 'uluaki me'a mai, me'a mai fika 1 pea toki hoko mai fika 2.

Lord Tu'ilakepa: Tapu pe mo e ...Sea 'ai pe ke u hūfanga atu 'i he fakatapu. Na'a ku faka'amu au ke 'ave ki he kōmiti kā ko eni mou laumālie pē 'Eiki Palēmia mai ki he Fale ni, pea 'oku ou fakamālō 'Eiki Palēmia hono tali 'e he Feitu'u na. Mo'oni 'aupito 'a e me'a 'a e Fakafofonga Ha'apai 'Eiki Nōpele, 'oku ou tokanga ki he kau Palēmia. 'Oku mou me'a 'i he taimi ni ki he tu'unga kovi 'o e fonua 'i he Lipooti 'oku 'omai 'i he taimi ni, fokotu'u atu 'Eiki Palēmia he 'ikai ke mahalo ko e 'Eiki Palēmia ko eni 'oku sai pē ia ki he ni'ihi, pea 'ikai ke sai ki he ni'ihi 'i he anga ko ē 'eku vakai ko ē 'i he taimi ni, kau ai pē mo tautolu ko eni kau Mēmipa 'i he Fale ni, 'oku tau tu'u 'i he fu'u tu'unga tapu ange ko e hā koā 'a e fa'ahinga fakalea mahalo te tau tafia ngofua 'i he ta'au 'o e hake 'a e kuonga ni 'Eiki Sea.

'Eiki Sea pea 'oku ou fakamālō pē ki he Feitu'u na koe'uhi ko e lotolahi 'a e Feitu'u na 'o ke me'a mai 'aki 'a e me'a ko eni 'oku 'omai 'i he Lipooti 'a e 'Atita. Ko au na'a ku sio hifo pē ki he me'a ko eni na'e 'omai 'e he 'Atita, ko e me'a ko eni 'Eiki Palēmia te u fakahoko atu pē ke ke mea'i, fuoloa 'eku 'ilo'i 'e au 'a e me'a ko eni te'eki ai ke fai 'a e ngāue ia 'a e 'Atita ia ki ai, kā na'e 'ikai pē ke u lea au ki ai ke u kau noa'ia he ko e taimi ia 'o e Feitu'u na, a'u 'o lipooti mai 'e he ni'ihi ia a'u ki he ki'i fo'i koa, mou vakai ki he kakai 'enau me'a ko ē 'oku fe'ave'aki 'o a'u ki he ki'i fo'i pepa, nau 'osi a'u mai, a'u ki he kongatua, me'a holoholo, kā 'oku ou fakamālō koe'uhí ko e 'alu 'a e 'Atita 'o ma'u pea 'ange 'e he 'Ofisi Palēmia 'a e fakamatala totonu fekau'aki mo e mohenga ko e *queen size*, ko e sitou ko e tēpile kai, hangē ko e me'a 'oku ke me'a ki ai, 'asi kotoa pe 'i loto heni.

Ko e me'a pē 'oku ou fie lau atú k emou me'a ki ai hou'eiki. Ko e me'a eni ia na'e 'omai 'e he 'Atita pea 'oku me'a ki ai 'a e hou'eiki 'o e Fale ni. 'Oku 'ikai fai pau 'a e fakamatala 'i 'olunga ki he Tu'utu'uni ngāue fika 79/82 mo e 84 'o e Tu'utu'uni Ngāue Fakapule'anga 2010. Ko ia ai 'oku mau fokotu'u atu ke fakahoko leva hono tuku atu'a e 'ū koloa ko eni 'o fakafou 'i he kōmiti tokanga ki he ngaahi tuku atu 'a e koloa 'a e ...

<005>

Taimi: 1455-1500

Lord Tu'ilakepa : ... Pule'anga. *Government Asset Disposal Committee*, pea mo hono tautea 'o e kau 'ofisa na'e ta'etokanga 'o 'ikai fau pau ki he Tu'utu'uni Ngāue Fakavaha'apule'anga, tautautefito ki hono 'ave 'a e koloá mei he kuata 81. Pea mo totongi fakafoki 'a e mahu'inga 'o e ngaahi koloa na'e 'avé. Hou'eiki, 'oku ou pehē ke tau fai'aki ā 'a e fakamatala ko eni 'oku me'a mai'aki 'e he 'Eiki Palēmiá.

Tapou na'a kuo taimi ke 'ai ha me'a'anga faka-Palēmia

Mou me'a ki heni, fē e me'a na'e hokó, 'ikai ke u fie lave ki ai, 'Eiki Sea, koe'uhí he *CEO*, 'o si'i 'osi ange, fakamatalá mei 'olunga mei he takí. Ka koe'uhí ko e *CEO* na'a ne fai 'a e ngāue, tautea 'a e *CEO*. 'Oku ou fokotu'u atu ke tuku mu'a 'a e me'a ko iá, kae fai e me'a ko eni 'oku me'a mai'aki 'e he 'Eiki Palēmia, he 'oku 'ikai fai e fatongia e fonuá ki he 'Eiki Palēmia. 'Ai ha

‘api fe’unga. Na’a ko homou taimi eni ke vahe’i ai ha ‘api lelei. ‘E Minisitā, Tokoni Palēmia, ke ‘ai ha fale ‘oku lahi. ‘Oku mou mea’i ‘a e ‘api ko eni ko eni ‘i fē koā ni. ‘I Sopa. *No no.* Fakamolemole, ‘api ko eni na’e ‘i ai e Fakamaau’angá, ‘api ia e Fakamaau’anga. ‘Ai ha ‘api lahi, pea tau *renovate* e ‘api ko iá, hoko pē taimi e Palēmia ko ení, me’a ki ai, ‘Osi pē ko iá, me’a e Palēmia ko ē, hoko mai e Palēmia. Tau ngaahi ‘e he fonua ni ha ‘api ma’a e ‘Eiki Palēmia. Ka koe’uhí, ko e ‘ū tu’utu’uni ko ení, fou pē e ‘Atita ia he founa totonu. Fou he ngafa fatongiá. Pea kuo lipooti mai ki he Fale ni, ka ko e me’a ‘oku ou ongo’í, ‘Eiki Palēmia, mo e Fale ‘eiki ni. Hā e me’a ke tautea ai e kau ‘ofisa ko eni. Kakai eni ko ē na’a ke me’amai’aki, ‘Eiki Palēmia, ko e kakai lelei, kakai ‘atamai lelei. Pea mou tu’utu’uni ke nau fai e ngāue, ‘osi ko iá, pea mou me’a moutolu mo e me’angāue, kae tu’utu’uni ke tautea nautolu. ‘Oua ‘e ‘ai ke fai pehē’i ‘etau ngāue.

‘Eiki Sea, na’a ku faka’amu au ke ‘ave, ko e Kōmiti, Minisitā Leipa, ko e me’a na’a ku faka’amu aí, ke ke fanongo e Feitu’u na, kapau na’e ‘ave ki hē, pea tuku ai, pea tau tu’utu’uni ai. ‘I ai e me’a ‘oku fekau’aki mo e taha e kau fakafongá he Fale ni. Ko e pa’anga na’e ‘ave he akó. He ‘ikai ke totonu ke tau feme’a’aki he Fale ni, he ‘oku ‘i he Fakamaau’anga ia. Ko e me’a ia na’a ku kole atu ai ki he Pule’anga, ke ‘ave ki he Kōmiti, koe’uhí ke fai hano talanoa’i lelei, pea tuku e hikihiki’ā he ‘api ni. He ‘oku mau ongo’i e Feitu’u na, ‘Eiki Palēmia. Kapau na’e ‘ave ki ai kuo ‘osi. Pea ‘oku ou fokotu’u atu, ‘Eiki Sea, ko e ongo ‘isiu ia ‘e 2, kau mo e ‘isiu ko eni he taha e kau Mēmipa he Fale ni, ‘oku lolotonga ‘i he Fakamaau’anga. ‘Oua na’a fai ha feme’a’aki ki ai. Mou me’a ki he me’a na’a mau kole atu ki aí, kae ‘ikai ke mou tali.

‘Eiki Minisitā Polisi : Sea, ka u ki’i tokoni pē mu’a ki he ‘Eiki Nōpele, kapau ‘e laumālie lelei ki ai.

Sea Kōmiti Kakato : Tali Nōpele e tokoni ko eni? Me’a mai, Minisitā.

‘Eiki Minisitā Polisi: Mālō ‘Eiki Nōpele. Tapu mo e Feitu’u na, Sea, pea pehē ki he Hou’eiki e Kōmiti Kakató. Sea, ‘oku ou fakamālō au ki he ‘Eiki Nōpele hono fakatokanga’i kakato ‘a e puipuitu’a e keisi ko ení, pea mo e pou pou ki he fakakaukau ko ē ki he kaha’ú, ke ‘i ai ha me’a’anga ‘o e Palēmia ‘o Tonga, tatau ai pē ia pē ko hai. ‘E ki’i faingata’a ia kia kimautolu ke mau fai e me’a ko iá he taimi ni. Ka ‘oku ou tui, Sea, ko e fokotu’u ko eni ‘oku tohi’i mai ko ē ‘e he ‘Atita, na’e makatu’unga ia ‘i he tui, ko e fakamatala kakato na’e ‘oange, na’e ‘ave e koloa ia ‘a e Pule’anga, mei he kuata ‘a e Pule’anga, ki he ‘api *private*. Ka ko e me’a mai ko ē ‘a e Palēmia ko e ‘api fakataimi pē, kae toki hiki iaki he kuata fo’ou ko ē ‘a e Pule’angá. Ko ‘eku feinga pē ke fakakakato, Sea,

Lord Tu’ilakepa : Sea, ‘ou ou pehē ‘e au ke fe’unga pē e tokoni he ‘ikai ke nau lava nautolu ‘o fai e fatongiá, kae toki malanga ia. ‘Oku ou kole pē au ki he Feitu’u na, ‘oku ou tali pē ‘e au ‘ene tokoni

Sea Kōmiti Kakato : Sai pē, Minisitā, ke ‘osi ‘a e me’a ‘a e

‘Eiki Minisitā Polisi : Mahalo ‘e to e lilii ai ‘a e pehē ko e ki he tautea

Sea Kōmiti Kakato : Pē’i me’a mai, Minisitā, he ko moua pē.

Hoha'a ki he mafai e Komiti ke ui mai ha taha mei tu'a 'o faka'eke

'Eiki Minisitā Polisi : Mālō 'Eiki Nōpele, 'Ikai ko 'eku 'uhingá pē 'a'aku Sea. Mahalo ko e taimi ko ē 'e fakakakato ai e fakamatala, 'e lava leva ke liliu e fakakaukau ko ē ke pehē ke tautea e ni'ihi, 'ofisa ko eni, hangē ko e me'a ko ē 'a e 'Eiki Nōpele. Ko e 'uhingá he ko e koloa 'oku 'ikai ke 'ave ia, ko e fakataimi pē kae hiki ko ē ki he kuata lahi ko ē 'o e Pule'angá. 'A ia 'oku 'ikai ke kaiha'asi, pē 'ave hala 'a e koloa 'a e Pule'angá ia, ko e anga pē ia hono 'ave koe'uhí ko e faingata'a na'e hokó, Sea. Ko e ki'i pou pou pē ia ki he kaveinga ko ē, mo e kaveinga ko eni ko ē ke 'ave ki he Kōmití. Sea e fakalao e 'Ateni Seniale ... hoko e *benchmark* mahino he kamata'anga mo e ngata'anga 'o e Fale Alea 'o Tonga mo e Pule'anga ko hono 'uhinga ko e kupu 51 ...

<006>

Taimi: 1500-1505

'Eiki Minisitā Polisi : Ko e fatongia faka- *executive*. 'Oku 'i ai pē 'emau tokanga Sea hangē ko e taimi ko ia 'oku 'ave ai ko ē ki he ngaahi Kōmití, kapau 'e to e uki ha ni'ihi mei he kau ngāue faka-Pule'angá, ko e Tu'utu'uni ko ia he Konisitūtoné, ko e kau Minisitā 'oku talí ka 'oku 'ikai ko e *ministries*, ke to e ui mai ha kau ngāue faka-Pule'anga kehe. Ko e fale'i ia na'e 'omai kiate kimautolu 'e he 'Ateni Senialé,..

Siaosi Sovaleni : Sea pē 'e tali 'e he 'Eiki Minisitā ke 'i ai pē ha ki'i fehu'i ?

Sea Kōmiti Kakato : 'E Minisitā, te ke laumālie lelei ke fai ha ki'i fehu'i 'a Tongatapu 3 ?

'Eiki Minisitā Polisi : 'Io, me'a mai ia Sea.

Siaosi Sovaleni : Mālō Sea 'a e ma'u faingamālié. Ko e ki'i fehu'i 'e vave pē ia Sea. Ko e ngāue ko ia 'a e Kōmiti. 'A ia ko e me'a na'a ke me'a ki ai 'Eiki Minisitā, 'oku 'ikai ke ngofua ia ke ui 'e he Kōmití ha taha mei tu'a ? Ko e kau Minisitā pē, pē 'oku hala pē 'eku ma'u? Mālō.

'Eiki Minisitā Polisi : Ko ia Sea ko e anga ia 'emau fakakaukau he Kupu 51 'o e Konisitūtone ko e mafai faka-Pule'angá 'oku nofo ia 'i he toenga 'o e kau ngāue faka-Pule'anga. Ko e anga ia Sea. Kapau leva te tau pehē 'e tautolu ia 'e toe hanga 'e he Kōmiti 'o toe ui, 'o toe fai ha fokotu'utu'u, ki he kau ngāue faka-Pule'angá, vaeua leva ia. Ko e ki'i palopalema mahino pē 'a e fanga ki'i..

Siaosi Sovaleni : Kātaki pē Sea ko e ki'i fakatonutonu.

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu 'Eiki Minisitā,

Siaosi Sovaleni : Fakatonutonu pē 'Eiki Minisitā, ko e 'uhingá, 'oku 'ikai ko e 'uhingá eni ia ko e taliui. Mahino 'a e tali ui mai 'a e Pule'angá ko e *oversight* pē ko e fatongia ke tokanga'i 'e he Fale Aleá 'a e Pule'angá, ka ko e mōmēniti pē ko ia 'a e 'alu ko ia ki he Kōmití, 'oku 'oange leva 'a e faingamālie ki he Kōmití ke nau 'omai ha taha, ke nau fakamahino'i mai ha me'a. 'Oku 'ikai ko e 'uhingá ia, ko e kau Minisitā pē hangē ko e laú. Ko e 'uhinga ko ē 'oku ou tui he ki'i

faka'uhinga vaivai 'a e motu'á ni, ho'o pehē ko e Minisitā 'oku taliui mai ki hení, ko e 'uhingá ia ko e fatongia *oversight* pē ko hono tokanga'i. Ka ko hono fai ko ia 'o e ngaahi ngāue ki he ngaahi Kōmití, 'oku 'ikai ke *cover* ko e tui ia 'a e motu'á ni ia he fatongia ko íá, mālō.

'Eiki Minisitā Polisi : Sai Sea ke u faka'osi atu ai pē Sea.

Sea Kōmiti Kakato : 'Oku fiu tali mai 'a e Fakafofonga Nōpele Vava'u. Me'a mai koe Minisitā.

'Eiki Minisitā Polisi : Ke u faka'osi pē au ia Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Pe'i me'a mai koe.

'Eiki Minisitā Polisi : Kapau 'e mea'i 'e he Hou'eiki Mēmipá, ko e ngaahi fokotu'u ko ia 'oku 'omai pea mei he 'Atitá, ko e fokotu'u pē ia ki he Pule'angá ke ne fakalelei'i 'ene ngāue. Ka mou me'a ki he ngaahi fokotu'u? Ko e fokotu'u mai 'a e 'Atitá ki he ngaahi Potungāue ke fakalelei'i 'ene founa ngāue.

Lord Tu'ilakepa : Sea,..

Sea Kōmiti Kakato : Ko e ki'i fakatonutonu eni Minisitā.

Lord Tu'ilakepa : 'Eiki Minisitā fakamolemole...

Sea Kōmiti Kakato : Hou'eiki, mou fakamolemole kuo ui mai 'a e taimí, tau mālōlō ai.

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale)

<008>

Taimi: 1525-1530

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea e Kōmiti Kakato. (Veivosa *Light of Life* Taka)

Sea Kōmiti Kakato: Tapu pea mo e Tu'i totonu 'o Tonga fakatapu ki he Ta'ahine Kuini, Fale 'o Ha'a Moheofo. Fakatapu atu ki he Hou'eiki Nōpele 'o 'Ene 'Afiō pehē ki he Hou'eiki Minisitā Kapineti, Palēmia mo e kau Fakafofonga 'a e Kakai. Hou'eiki mou me'a mai ke hoko atu homou fēme'a'aki. 'E me'a mai fika ua 'o Vava'u. Ko homo fēme'a'aki pē ena 'e toki fakamā'opo'opo mai he fika 'uluaki.

Lord Tu'ilakepa: Sea ko u kole pē au ki he Feitu'u na hūfanga mu'a he fakatapu, tapu mo e Feitu'u na. 'Ai mu'a ke u hoko atu he na'e 'ave e taimi ia he 'e Minisitā Polisi pea 'oku tau hū mai tautolu eni ko e taimi fo'ou eni. 'Oku te'eki foki ke 'osi e me'a na'a ku lave ki ai.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō me'a mai koe kātaki Fakafofonga.

Lord Tu'ilakepa: Sea fakamālō ki he Feitu'u na 'o hangē ko ē ko e me'a 'oku ke ...

Taimi: 1530-1535

Lord Tu'ilakepa: ... me'a mai ki ai. 'Anenai 'i he'etau tuku 'anenai 'i ai 'a e me'a ko u mahu'inga'ia 'i he me'a ko eni 'oku me'a mai ki ai 'a e Minisitā Polisi fekau'aki pea mo e Līpooti 'Atita. Ko e līpooti mai pē ki he Pule'angá pea 'oku 'omi 'e he Pule'anga ke fakatokanga'i 'e he Pule'anga. Kapau ko ia, fēfē leva 'a e Līpooti e 2013/2014 ko e Līpooti ko ē na'e 'omai ki he Fale ni 'a eni ko ē 'oku 'omai 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga mo e 'Eiki Palēmia ke 'omai ke 'ave ko ē ki he kōmiti, hā hono kehekehe. 'Ikai koā ko e ngaahi fu'u me'a ko ia 'Eiki Sea na'e 'i he fale hopo 'osi to e fakafoki mai ki he Fale ni, pea tukuaki'i mai e Fale ni tautautēfito kia tautolu kātoa ke tau ngāue pōpula ta'e'uhinga hono 'omai e Līpooti 2013/2014, kae kehe 'Eiki Sea 'oku ou lave ki ai he koe'uhí ko 'eku fanongo ki he me'a ko ē na'e me'a mai ki ai 'a e 'Eiki Minisitā Polisi. 'Ikai ke 'i ai hano kehekehe mo e 'omai 'a e Līpooti ko eni.

Pea 'oku ou mahu'inga 'e Sea ke 'omai ke fai ki ai ha fēme'a'aki 'i he Fale ni. 'Eiki Sea me'a ko ē na'a ku kole 'anenai he'etau tutuku 'oku ou kole atu 'oua mu'a 'e fakahoko 'a e me'a ko ia. Minisitā 'oku ke mo'oni pē me'a 'oku ke me'a ki ai kā koe'uhí ko hono to'o mei he 'iuniti 18, pē fale fika 18 ko e me'a ia ko ē 'oku tu'utu'uni ai ko ē. 'Ikai ke u 'ilo 'e au pē ko e hā 'a e tu'utu'uni ko e hā 'a e 'uhinga 'a e 'Atita Seniale 'Eiki Sea.

'Eiki Sea 'oku 'i ai 'a e ngaahi fika ia heni 'oku 'i ai mo e 'ū me'a heni 'Eiki Sea na'a ku ki'i tolotolo 'o 'eke ki he ki'i tangata ko eni mei he 'Atita, 'o toki māhino kiate au tā ko e me'a ia mei he *public account* 'Eiki Sea. Sea ka u foki mai mu'a ki he'etau Līpooti ki mu'a, pea 'oku ou tui mahalo pea u toki paasi atu ki he.

'Oku 'i ai 'a e me'a 'oku fakatokanga'i pē ko e fakakaukau 'oku talamai 'e he 'Atita ke tau fakatokanga'i. 'Oku 'i ai 'a e kautaha ka 'oku 'ikai ke u 'ilo ki ai pē ko e kautaha ko e *IPSAS*, mahalo ko e me'a ia na'a ke me'a mai 'akí 'Eiki Minisitā Pa'anga 'anenai. 'Oku 'i ai 'enau fa'ahinga founga ngāue fekau'aki mo e hū kitu'a mo e hū mai e pa'anga. Pea 'oku faka'amu e 'Atita ke tau fakatokanga'i 'e liliu 'a e founga ngāue 'a ē na'a ke ngāue'aki fuoloa 'e he Minisitā Pa'anga 'oku tolonga 'o a'u ki he taimi ni, ki he fa'ahinga founga ngāue 'oku ngāue he *IPSAS* 'Eiki Sea. 'A ia ko e founga ngāue ko eni 'e kau ki ai mo hono to'o atu 'Eiki Sea 'a e ngaahi koloa 'a ia 'oku ko e fakakātoa 'o e ngaahi fakatonutonu ki he mahu'inga 'o e ngaahi mo'ua mai 'a ia ko e mo'ua mai na'e totonu ke 'i he Pule'anga, ngaahi mo'ua ki tu'a, ko e ngaahi ngāue fakatupu koloa, ngaahi nō, kau ai 'a e koloa, kau ai 'a e ngaahi mīsini mo e ngaahi me'angāue 'e līpooti 'i he fakamatala ki he ngaahi koloa mo e ngaahi mo'ua 'o e ta'u ni na'e fakakātoa mo e fe'unga mo e 74 miliona 4 kilu 6 mano fakamolemole, 74 miliona 6 kilu 1 mano 4 afe mā fitu nima, fakakātoa ia, 'a ia 'e liliu e founga ko eni 'oku ngāu 'aki he 'e, faka'amu 'e he 'Atita, a'u ki he ngaahi koloa mo e ngaahi mīsini. Kā 'oku mou fakatokanga'i Hou'eiki e me'a ko eni 'oku 'asi 'i he Līpooti 'a e 'Atita, ko e fo'i 2016 'ata'atā pē, taimi ia 'o e Pule'anga ko eni, fe'unga mo e 65 miliona

'Eiki Minisitā Polisi: Fakamolemole Sea ko e peesi fiha fakamolemole...

Lord Tu'ilakepa: Peesi 6.

'Eiki Minisitā Polisi: Mālō.

Lord Tu'ilakepa: Fe'unga mo e 65 miliona he 2016, ko moutolu ...

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Sea kātaki ka u ki'i fakatonutonu atu.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu eni Hou'eiki.

Founga fakamāmani lahi ki he fakalele ha ngaahi me'a fakatauhitohi

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Sea ko u ki'i fakatonutonu atu ko e founga ngāue ko eni fakamāmani lahi 'a e founga hono fakalele ha *accounting system*, ko e 'uhinga ia ke 'unu pea *reform* 'a e founga *system* 'o e 'aho ni na'e fānau'i tama mai ia he ngaahi Pule'anga kuo 'osi pea 'oku mau pukepuke 'o a'u mai ai ki he 'aho ni. Ko e Līpooti ko eni 'oku fai ko 'eni ki he palopalema ko ia na'e 'ikai ke fa'u 'e he Pule'anga ko eni e *system* ko ia ko e system ia na'e fatu mai 'e he ngaahi Pule'anga kimu'a. 'Oku mau tui ki he fokotu'utu'u ko eni 'oku tui kotoa ki ai 'a e tokotaha kotoa, kā kuo pau ke fai hono liliu. Ko e 'uhinga ia 'oku hanga ai 'e he Palēmia 'o fokotu'u 'ene *reform task force* ke fai 'a e ngaahi *reform faka system* ko eni pea ko e 'uhinga ia 'oku mahu'inga ai 'a e Līpooti ko eni. 'Ikai koe'uhí hangē ko e lau ko ha'atau *witch hunt* ke tau ō kumi ha ngaahi fēhalaaki, kā ko e talamai 'a e ngaahi tōnounou 'a e ngaahi *system* ka tau lava 'o fai hano *reform*.

Siaosi Sovaleni: Sea ki'i fakatonutonu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu Minisitā.

Fakatonutonu ko e founga ngāue pe ia kae íkai ko ha founga na'e tali mai ngaahi pule'anga kimu'a

Siaosi Sovaleni: Kātaki pē Sea he ngāue 'aki 'a e lea fakapapālangi, ko e *International Public Sector Accounting Standards*, ko e founga pē ia ...

<005>

Taimi: 1535-1540

Siaosi Sovaleni: ... pē ko ha *standard* pē ke 'ai ko e 'uhingá pē ke lava ai 'o to e lelei ange ai 'a e līpooti mai mo e hā ki tu'a. Ko e taha pē ia 'a e hangē ko ē ko 'etau pehē, ko e *good governance*, mo e *accountability*, ko e *fo'i standard* pē ia ke fai'aki 'a e līpooti fakapa'anga, hei'ilo na'a lava ai. 'Ikai ko ha 'uhinga eni ia, na'e fili he Pule'anga kuohilí, pē ko e Pule'anga ko ení. Ko e founga pē 'oku 'omai ke vakai'i'aki mo tokoni mai ke fakalelei'i'aki 'a e līpooti fakapa'angá. 'Oku 'ikai ko ha'atau pehē eni ia na'e tali he Pule'anga atú, mo e Pule'anga mai. Ko e fakatonutonú ia Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō.

Tokanga ki he mo'ua 65 miliona mo'ua Pule'anga ki he fakatupu koloa he 2016

Lord Tu'ilakepa : Mālō Sea. 'E Minisitā Leipa, fakamālō ki he Feitu'u na. Me'a pea ke toki me'a hake pē 'o malanga, ki hono kehekehe, kae 'oua te ke fakatonutonu e motu'a ni he 'oku ou, ko u 'oatu pē au e me'a ke ke me'a hifo ki he peesi 6, fakamolemole. Ko e fakakātoa e fu'u mo'ua, fekau'aki mo e fakatupu koloa, mo'ua hū mai, mo'ua hū kitu'a, ko e ngāue ko e ngaahi me'angāue, 'i he Līpooti fakamatala ko ení, na'e fakatatau ia ki he 74 miliona. 2016 pē, 2016 'ata'atā pē, 'Eiki Sea. Ko e, 'i he taimi ia 'o e Pule'anga ko eni, 65 miliona, 'a ia ko e fo'i faikehekehe, 'Eiki Sea, ko e 9 miliona 2 kilu 7 mano 9 afe 2 ngeau 22. 'A ia 'i he anga ko ē 'eku fika'i hifó, 'Eiki Sea. 'oku māhino mai, ko e ki'i me'a si'isi'i pē mahalo 'a e faikehekehé, ka ko e konga lahi taha 'o e fu'u fakamole ko eni, 'a e fu'u mo'ua ko ení, ko e mo'ua eni fe'unga tonu 'i he 2016 'i he ngafa fatongia e Pule'anga ko ení.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki : Sea, ka u ki'i fakatonutonu atu he 'oku ...

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu.

Taukave 'uhinga feinga Palēmia ke fakalelei'i sisitemi ne fatu mai ngaahi pule'anga kimu'a

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki : Ke fei mo tonu e ma'ú, he 'oku 'ikai ke ma'u lelei 'e he 'Eiki Nōpele. Ko e, mo'oni 'aupito ia, ko e 65 miliona 'oku 'ikai ke lava he sisitemi 'o *trace* mo *track*. Ka ko e fehu'i pē ko, ke u faka'osi atu mu'a, Sea, 'eku ki'i fakatonutonú. Ke u 'oatu 'eku fakatonutonú he 'oku te'eki ke fai 'eku fakatonutonú.

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu mai.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki : Ko e fo'i sisitemi ko ia, 'a ia 'oku tōnounou, tau pehē mei he 2010, 11, 12, 13 'o a'u mai 'o tōnounou 'i he 2016/17. Ko e me'a ia na'e fatu he ngaahi Pule'anga kimu'a. Ko 'eku fakatonutonu atú, ke ke mea'i, 'oku 'ikai ko ha fēhalaaki ia 'a e founa ngāue na'e fatu he Pule'anga ko ení, ko e me'a ia 'oku feinga he Palēmia ke ne *reform*. Ke ke māhino'i e fakasisitemi e talanoa he 'oku, he 'oku ke, ke fei mo tau fēmahino'aki kae lava ke tau 'unu kimu'a.

Siaosi Sovaleni : Fakatonutonu Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Māhino.

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea.

Siaosi Sovaleni: Mālō Sea he faingamālie. Ko e fakatonutonú, Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Ko e fakatonutonu eni ?

Siaosi Sovaleni: Kapau ko e ngaahi sisitemi ko eni he ta'u e 10 ko ení, mahalo na'e ki'i sai mai pē ia. Ko eni ko e toki 'ai hake pē eni ia he'etau talanoa ko eni ki hení.

Sea Kōmiti Kakato : 'Io.

Kole ke

Siaosi Sovaleni: Ko 'eku kole pē 'a'aku ki he 'Eiki Minisitā, ke tau 'alu mu'a he tukuaki'i holo e ngaahi fonua, ka tau nofo heni, ke tau feinga'i ke tau tokoni ki hono fakalelei'í, kae tuku e tuhu holo, mo e tuhu atu ki hē. Tau tuhu hifo kia tautolu, na'a ko hotau fatongia ia ke fai. Mālō.

Lord Tu'ilakepa: Mālō. Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō fika 3 e fakamaama.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Sea, ka u ki'i fakatonutonu atu pē mu'a. 'Uluaki pē, kole atu pē ki he 'Atita ke ki'i fakahoko mai ki he Seá, ke ne hanga 'o ki'i fakama'ala'ala mai 'a e 'uhinga 'o e fo'i fika. He 'oku 'i ai e fo'i lea ai he fakapāpālangi, ko e *accumulative*, ko e me'a na'e tātānaki mai mei he kuo hili. Pea ko 'ene sio pē ki ai, ko e hala ia ko ē 'a e faka'uhinga ko eni 'a e Nōpele ko eni mei Vava'u, pea mo e fika 3.

Sea Kōmiti Kakato : Minisitā, me'a mai pē ho'o me'á, he te u fakahoko pē e me'a ko ē 'oku ke me'a maí. Me'a mai, 'e Minisitā.

Lord Tu'ilakepa : 'Ikai ki'i fakatonutonu. 'Eiki Sea fakamolemole.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai koe 'e Minisitā.

Lord Tu'ilakepa: 'Oku 'ikai, Minisitā, hala e me'a ia 'oku ou lave ki ai. Ko e peesi 6 'oku 'asi lelei pē ai, ko e 74 miliona fakakātoa, felāve'i pea mo e me'a ko eni. Ka 'oku 'asi ia he nouti 16, 'i he *public account* 'a e Feitu'u na. 'Oku 'ikai foki ke ai ha mea'i 'a e Fale ni ia, ki he ngaahi me'a talanoa fekau'aki pea mo e nouti, 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Ko ia.

Lord Tu'ilakepa: Ka koe'uhí ko u 'oatu ki he Feitu'u na, kapau te ke me'a fakalelei hifo ki he peesi 6. Fo'i fakamole he 2016, ko e 65 miliona. Kapau leva 'e kole e 65 miliona mei he 74 fakakātoa, 74 miliona, ko e fo'i faikehekehé, ko e 9 miliona. Fakatatau mo e me'a ko ē 'oku ke me'a mai'aki, 'a ia 'oku si'isi'i ange e fakamole 'a e ngaahi me'a 'oku hoko kimu'á. 'Oua te tau fa'a 'ai talanoa 'o fa'a fēme'a'aki 'o felāve'i mo ha Pule'anga kimu'a. 'Oku 'ikai ko e 'ai pē e me'a pea tau toitoi ki he Pule'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Ka u ki'i fakatonutonu ai.

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Pa'anga : He ko e fo'i poini ia ko ē 'e mahu'ingá.

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu.

Lord Tu'ilakepa: Ko ia.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai 'e Minisitā.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko 'ene ha'u ko ē pea mei he ta'u.

Sea Kōmiti Kakato : Kātaki, ko ho'o me'a mai pē, fakatonutonu, pea ke ki'i fakamolemole 'o ki'i mānava, pea ke fakahoko mai ho'o me'a. Me'a mai, Minisitā.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Mālō. Ko e ki'i fakatonutonu pē ki he 'Eiki Nōpele mei Vava'u. Ko 'ene ...

<006>

Taimi: 1540-1545

'Eiki Minisitā Pa'anga : ... tātānaki mai ai ia 'a e 'ū me'a ko iá mei he ta'u ko ē kimu'á na'e 65, ko e to e *impact* ko ē 'o e me'a ko iá 'i he ta'u ko eni na'e hokó, na'e tānaki hake 'o lele hake 'o 75, 'o 74.

Lord Tu'ilakepa: Minisitā. Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ka 'oku 'ikai ko e pehē ko e me'a ...

Lord Tu'ilakepa : Ki'i fakamolemole pē ka u lau ke ke māhino'i ē. Ko e fika faka-kātoa 'o e ngaahi fakatonutonu ki he mahu'inga 'o e ngaahi mo'ua mai, mo'ua ki tu'a, ngaahi ngāue fakatupu koloa, ngaahi nō koloa, ngaahi mīsini mo e ngaahi me'angāue, na'e līpooti 'i he fakamatala 'i he ngaahi koloa, mo e ngaahi mo'ua 'o e ta'ú ní, na'e kātoa ki he 74, 'a ia ko e 74 miliona, 6 kilu 1 mano 4 afe mā 75. 'Asi pē he hoko atú, ka 'i he 2016, 2016 pē 65 miliona.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Ko ia, 'i he 2016, 'e Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Ko ia.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e tātānaki me'a ko ē mei he, mei mu'a atu 'o lele mai 'o a'u ki he 2016

Lord Tu'ilakepa : Fakamolemole 'Eiki Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato : 'E Hou'eiki.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Pea ko e ki'i fo'i ta'u pē eni 'e taha na'e tānaki ko ē 'o a'u ki he 2017 mālō Sea.

Lord Tu'ilakepa : Ko e, ki'i me'a angé ki he, he me'a, ko e hā leva 'a e 74 miliona ?

Sea Kōmiti Kakato : Hou'eiki mo ki'i me'a hifo ki lalo Nōpele.

Lord Tu'ilakepa: Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Ka mou me'á. Ko e me'a ko ho'omo ongo fēme'a'aki, 'oku māhino pē ia ki he motu'á ni. Na'e 'osi ko ē hono fakahoko mai he 'e Fika 1 'o Vava'ú, pea ne hanga leva 'o to e kole 'o faikehekehe'aki 'a e 9 miliona. 'A ia ko e me'a ko ē 'oku fakamatala mai ko ē he 'e, me'a mai 'aki he 'e Minisitā Pa'angá, 'oku ne to e 'omai pē 'a e me'a tatau, 'oku kehekehe 'aki pē 9 miliona. Ko e me'a eni ia 'oku mo fetūkuaki aí, pē ko e mo'ua ko ē na'e fakatu'upakē pē 'ene hoko maí, pē ko e ha'u mei mu'a 'o toki a'u mai 'o fai e 'atita 'o e ta'u kuo 'osí, 'o a'u mai ki he 2016 mo e 17, 'a eni ko eni kuo 'omai 'e he Fakamatala 'o e 'Atita. Ka ko u tui 'oku 'ia au 'oku tatau pē homo fēme'a'aki, pea 'oku 'osi māhino ki he motu'á ni, 'a e ngaahi me'a ko eni. He 'ikai ke 'i ai ha me'a ia, ha fika ia, 'ohovale pē kuo ha'aki mai ha fo'i ta'u pē 'e taha.

Lord Tu'ilakepa : Sea,

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai Nōpele.

Lord Tu'ilakepa: Ki'i fakamolemole ki he Feitu'u na. Ki'i me'a hifo mu'a ki ho Līpooti fakamolemole Sea 'o ke me'a mai'aki ho'o Līpooti, me'a nau lau ka u fehu'i.

Sea Kōmiti Kakato : 'A ia ko e me'a ko eni ...

Lord Tu'ilakepa: Sai pē ia Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Te u lau atu.

Lord Tu'ilakepa: Sai pē ka u fehu'i au ki he Sea 'o e Fale Aleá.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai e Nōpele Ha'apai.

Lord Tu'ilakepa : Ki'i 'oleva pē Sea ka u fehu'i ki he Sea Fale Alea uehe fakamolemole ki he Fakafofonga Ha'apai, ka koe'uhi pē ko e Feitu'u na, 'oku 'i ai e .. Kapau te ke me'a hifo ki he fika ko eni. Ko e 'u me'angāue fekau'aki mo e mīsini mo e nō, hū mai, ko hono fakakātoá ko e 74 miliona. Hoko atu pē aí *bracket* 'i he tafa'akí 2016 'i he 2016 pē. 65 miliona pē 'i he 2016 pē ia.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai Nōpele Ha'apai.

Lord Tu'ilakepa: Ka ko e faka-kātoa ē ia 'i he 2017. 'A ia ko e 2017 'oku 'i ai 'a e 74 faka-kātoa 'a e 'ū me'a mei mu'a 'o a'u mai ki heni.

Lord Fakafanua: 'Eiki Sea fakamālō atu ki he fehu'i mei he Fakafofonga Nōpele Vava'u. Ko e tali eni 'oku 'omai mei he 'Ofisi 'Atita Senialé.

Sea Kōmiti Kakato : Ko ia.

Tali mei he ‘Ofisi ‘Atita ki he hoha’a fekau’aki mo e fakamole 65 miliona Pule’anga

Lord Fakafanua: Ko e fika ko eni e 74,614,075 ‘a e 74 milioná, ko hono tãnaki kãtoa ia ‘a e ngaahi *asset* mo e *liability*, ‘oku ‘ikai ke ma’u ha lĩpooti pē lava fakapapau’i. ‘A ia ko e ngaahi koloa, mo e ngaahi mo’ua fakataha’i kãtoa 74 miliona.

Sea Kōmiti Kakato : Ko ia.

Lord Fakafanua: ‘I he 2017. Ka ko ‘ene ma’u ko eni mei he 2016, na’e 65 miliona. ‘A ia ‘i he vaha’a ta’u ‘e tahá, kuo tãnaki atu ‘a e 9 miliona, ‘a e *asset* pea mo e *liability* ‘oku te’eki ke lava fakapapau’i. Ko e tokoni atu pē ia ki he fēme’a’aki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki : Sea ke u ki’i tokoni atu he ki’i fo’i me’a fo’ou, he ‘oku, ‘oku ‘i ai ‘a e ma’u hala lahi ‘aupito.

Sea Kōmiti Kakato : ‘Eiki Minisitā, ‘oleva ke u fakahoko ki he Nōpelé...

Lord Tu’ilakepa: Sea ... ka ke toki malanga ke hokohoko. ‘Ai mo ke malanga ka mau ...

Sea Kōmiti Kakato : Pē te ne tali ho’o tokoní, ka ke toki me’a mai.

Lord Tu’ilakepa: Mālō ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : ‘Eiki Nōpele, ‘oku ke tali ‘a e tokoni ‘a e Minisitā Fēfakatau’aki ?

Lord Tu’ilakepa : Ko u fakamolemole ‘Eiki Sea tuku mu’a ke mau malanga, ko e ‘uhingá pea toki fai ha’ane malanga.

Sea Kōmiti Kakato : Me’a mai koe Nōpele laumālie lelei.

Lord Tu’ilakepa : Kia au ‘Eiki Sea ko e tali ē ‘oku ou sai’ia ho’o me’a maí ‘e ‘Eiki Nōpele mei Ha’apai. Koe’uhi he me’a ko eni ‘oku ke me’a mai aí, ‘oku ‘i heni ‘a e ‘Atita. Pea ko au ko u fiamālie ki ai, ki he anga ko ē tali ko ia.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō.

Lord Tu’ilakepa: Ka ko u kole atu, ko e me’a ko eni ko e *International PSAS* ko ení ‘e ‘Eiki Sea. Ko eni ko ‘eku fanongo na’e ‘osi ...

<008>

Taimi: 1545-1550

Lord Tu’ilakepa: ... me’a mai ‘aki pē ia ‘e he Minisitā Pa’anga. ‘A ia na’e ‘osi mea’i pē he

Minisitā Pa'anga (*tapu pē mo ia*) kimu'a atu 'i he taimi na'e kei 'ātita ai. Hā me'a na'e 'ikai ke ne fai ai e liliu ko ia pea toki me'a pea toki ha'u 'a e 'Atita ko eni ke ne fai e liliu pea tau fakapipiki leva ki he liliu, ko u kole atu Hou'eiki, tau ngāue'aki pē founa 'oku lele he taimi ni koe'uhí ka 'omi e liliu te tau fakaangaanga ki ai ki he liliu. Mou mea'i e me'a ko e liliu ka 'oku 'ikai ke tau anga ki ai 'e 'i ai e uēsia he fonua ni 'Eiki Sea. Pea 'oku lolotonga uēsia e fonua ni 'i he liliu 'oku tau fai ko ia 'Eiki Sea. Ka ko u faka'amu ange pē ke 'ai ha me'a fo'ou 'omai ki he liliu ko eni. Ko e liliu ko eni 'oku fiema'u he 'Atita koe'uhi 'oku tui e 'Atita mahalo nai 'oku tonu 'a e founa 'oku ngāue'aki he kautaha ko 'eni. Kautaha fakamāmani lahi ki he hū atu mo e hū mai 'a e pa'anga. Pea tānaki atu ki ai mo e 'ū koloa, ngaahi me'a ko ē na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga Nōpele Fika 2 'o Ha'apai 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea, 'oku lahi e ngaahi me'a 'oku ou fie lave ki ai 'Eiki Sea ka koe'uhí ko u lave'i pē 'oku faingata'a'ia 'a e Feitu'u na koe'uhí ko u malanga pē au ho līpooti 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke u to e 'omai ha me'a kehe. Ka ko u kole pē ki he Minisitā Leipa toki me'a ha taimi kapau 'i he taimi ni pea ke me'a koe'uhí ka ke ma'u ha'o taimi. ...

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Tu'ilakepa: 'Oku 'ikai ko ha, 'oku 'ikai ko e Sea au ko e Sea ē.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: 'Io mālō Sea e faingamālie.

Sea Kōmiti Kakato: 'E 'Eiki Minisitā kātaki 'e me'a mai e, 'a e Nōpele Fika 2 'o Vava'u, tau fakahoko 'a Vava'u ke nau fiemālie e Lolo.

Lord Tu'i'āfitu: Tapu mo e Feitu'u na Sea. Pea ko u fakamālō atu he ma'u taimi ko u loto au ke u to e foki au ki he'ema ki'i peesi mo e 'Eiki Palēmia he ko ia na'e tokanga mai ki ai.

Sea Kōmiti Kakato: 38?

Lord Tu'i'āfitu: Nau 'osi fakahoha'a atu au ia he *IPSAS* ko eni 'aneuhu mei 'osi mai pea ko eni 'oku mou to e foki mai moutolu. Lolotonga 'ema nofo he'ema peesi mo e 'Eiki Palēmia he tokanga Palēmiá ko e me'a eni 'oku tukuaki'i ia. Kuo mou to e omi 8moutolu to e ō moutolu ki he '*apiako institute public* hā ko ena *IPSAS* pe ha ...

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai koe Nōpele.

Lord Tu'i'āfitu: Sea ko 'eku fakahoha'a 'a'aku ia ko e 'uhinga 'oku 'asi heni 'a e koloa ia 'o e me'a'anga. Na'e hā e fale? 'A e *renovate* ko ē fale 'oku 'ikai ke 'asi hano fakamatala 'a'ana ia hē. Ka kiate au 'oku mo'oni 'aupito 'a e me'a 'a e 'Eiki Palēmia, kae tapu mo e Feitu'u na talu ho fakaanga mei he 1987. Ha'u, ha'u, ha'u. Ko e meimei ma'u ha faingamālie kuo ke fakaanga'i. A'u ki he folau ki muli, fakaanga'i. Kapau na'e 'ikai ke ke fu'u fakaanga pehē na'e 'osi 'i ai pē ho me'a'anga 'a au 'osi 'i ai me'a'anga ia ha Palēmia.

Sea Kōmiti Kakato: Nōpele, me’a mai pē.

Lord Tu'i'āfitu: ‘Ikai ko ‘eku fakapapau ki he langi. ‘O a’u ē ki he ‘Eiki Palēmia lōlō ta’u lōloa taha ‘oku ‘asi (*tapu mo hono huafa*) ‘i he *record* ‘a Tonga ni, ‘a māmani (*hūfanga he fakatapu*) na’e me’a pē ia ‘i Fatai ‘o tulungia ai ‘o a’u ai pē ke tapu mo ia ‘i hono taimi. Taimi fakaanga fefeka eni ‘a e ‘Eiki Palēmia. Kapau na’e ‘ikai ke fu’u fakaanga pehē ‘a e Fale Alea ‘a e Palēmia.

Sea Kōmiti Kakato: Peesi fiha eni Nōpele?

Lord Tu'i'āfitu: ‘E ma peesi ai pē 38 hiki ki he 39. Ko ‘ema peesi manakoa pē.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai.

Tokanga ki he ngaue’aki \$ tokoni fakavavevave fakalelei’i’aki me’a’anga Palēmia

Lord Tu'i'āfitu: ‘Osi pē 38, 39. Pea ko ‘eku fakahoha’a Sea ko e pa’anga ko eni na’e to’o ki he me’a ko eni ‘oku ma fai ai ‘ema, ‘a e me’a mai ‘a e Palēmia na’e to’o ia mei he *National Emergency Fund*. Ko e hā e fu’u me’a fakavavevave kuo hoko kuo fai ai ‘a e ala fakavavevave ki he pa’anga ko eni ‘oku tuku ki he taimi hangē ko e *Gita*, Pē ko ha to e taimi ‘oku toka ai ha fakatamaki. Sea, kiate au ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko au eni.

Lord Tu'i'āfitu: ‘Oku ou ongo’i ‘aupito e me’a ‘oku ...

'Eiki Palēmia: ... tali atu e me’a ‘oku ...

Lord Tu'i'āfitu: Faka’ofu’ofa me’a mai koe he ko u sai’ia ma’u pē au ho’o fa’a me’a mai.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Palēmia.

'Eiki Palēmia: ‘Oku ‘i ai e mo’oni ‘a e ‘Eiki Nōpele ko e pa’anga ko ia ‘oku ‘i he me’a ko ē ‘oku fekau’aki mo e fakaenātula, ngaahi fakatamaki fakaenātula ‘oku ‘i ai ‘ene mo’oni. Ka ko eni nau ‘osi lave pē ki ai ‘anenai. Na’e ‘ikai ke kole he ‘e motu’a ni ia ke langa ha fale. Nau ‘osi fakamāhino pē au ‘anenai, na’a ku nofo pē au he ‘api e ki’i motu’a ko ē ‘a’aku. Ko e fakakaukau pē eni ia ‘a e Pule’anga. Na’a ku toki ‘ilo pē ‘e au ia lolotonga ngaahi e fale nau talamai kiate au ‘oku ‘i ai e fale ‘oku teuteu he Pule’anga ke ke ‘alu ki ai.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea ka u ki’i fakatonutonu.

'Eiki Palēmia: Pea ko ‘eku tali ia.

Sea Kōmiti Kakato: Ki’i fakatonutonu eni ‘Eiki Palēmia.

Fakamahino ko e kuata pe Pule’anga na’e fakalelei’i ‘ikai ko ha fale fo’ou

'Eiki Minisitā Polisi: Na’e ‘ikai ke ‘i ai ha fale ia ‘e langa. Ko e fale motu’a pē ia na’e ki’i

fakalelei'i si'i. Na'a hala e ma'u e kakai 'o pehē na'e langa ha fale fo'ou Sea. Ko e kuata pē ia 'a e Pule'anga na'e fakalelei'i si'i, mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ...

'Eiki Palēmia: 'Oleva pē ke u faka'osi atu e ...

Lord Tu'i'āfitu: Kātaki pē 'osi pē eni pea ke me'a mai koe Palēmia. Ka ko u lau na'e 'ikai ke kau ia hono fakamatala mai, ko e hā e mahu'inga e 'ai e 'ū naunau ki he fale kae 'ikai ke fakalelei'i e fale? 'Ika ke ...

<009>

Taimi: 1550-1555

Lord Tu'i'āfitu: ... kau hono fakamatala mai heni.

'Eiki Palēmia: Sea ko u kole pē mu'a ke u hanga pē 'o fakamatala'i he ko e *issue* eni ia 'oku mahu'inga he 'oku fanongo mai 'a e kakai ki he motu'a ni.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Palēmia.

Fakamahino Palēmia 'ikai ha'ane mea'i hu'unga \$ ki he fale me'a'anga ke nofo ai

'Eiki Palēmia: Pea ko u loto pē ke u fakamāhino neongo na'e 'osi 'ai 'anenai. 'Uluaki ko e langa ko eni e fale na'e toki fakahā mai pē kiate au 'oku 'i ai e fale 'oku langa ke ke 'alu 'o mālōlō ki ai 'i he, ke 'alu ki ai e Palēmia. Ko e pa'anga na'e 'ikai ke talamai 'a ha taha kiate au e feitu'u 'oku 'omai mei ai e pa'anga. Ko 'eku toki 'ilo pē 'a'aku eni e me'a ko eni ko e pa'anga ia mei he me'a ko ia. Ka 'oku 'ikai ko e poini ia. Ko e poini ko e fiema'u he Pule'anga ke 'i ai ha fale ke fakalelei'i ke 'ave Palēmia 'o tuku ki ai. Ko e poini ia 'a e motu'a ni.

Fakamahino Palēmia ko e naunau e fale ko e koloa ia ke ne ngaue'aki

Pea hangē ko 'eku fakamatala ko ē 'anenai 'i he tu'utu'uni ko ē ke u, 'i he'eku māhino ko ē te u hiki pea u 'alu mo e kongā he ko e fakamatala na'e 'omai ko eni, ko e naunau ko eni ko e naunau 'a e Feitu'u na ke ke ngāue'aki. Ko e me'a ia na'e 'omai kiate au. Pea ko e taimi ko ē na'a ku hiki ai ke u hiki ki he nofo'anga fo'ou ko eni e kuata e Pule'anga vaha'a mo Kōlisi Fefine na'e pau ke u hiki mo e naunau ko iā 'o ngāue'aki he fale ko ē he 'ikai ke to e 'i ai ha naunau fo'ou 'e kumi. Pea 'ave leva e kongā e naunau 'o hangē ko e me'a na'a ku lave ki ai 'anenai ko e 'aisi mo e sītou mo e sofa mo e mohenga 'ave 'o fa'o ai. Pea ko e toenga ia ko ē 'o e me'a ko ē na'e 'ikai ke hao ai pea u 'alu leva ki ai 'o tauhi ai. Pea 'oku ou kei tauhi teuteu ke u hiki mo ia.

Pea kapau he 'ikai ke u hiki ki ai hangē ko e faka'amu he na'e 'i ai 'a e faka'amu ia ke hiki e motu'a ni ki he fale ko ena Fai'akoka 'a ena 'oku 'i ai 'a e Fakamaau pea 'ikai ke lava ia. Pea nau pehē ko e fale eni 'oku lahi taha 'i he ngaahi kuata 'a e Pule'anga 'oku ava fēfē ke 'ave koe 'o tuku

ai. Pea ko e ‘uhinga ia ko u fakamatala ‘anenai. Ko e ‘uhinga ia ‘eku fakamatala ‘anenai ko e tu’utu’uni na’e ‘omai kiate au pē ko e fakamatala ko e naunau eni Palēmia ke ke ngāue’aki. Pea ko e taimi ko ē na’a ku hiki ai te ke hiki mo e naunau ko eni he ‘ikai ke to e kumi ha naunau fo’ou. Te ke ‘alu mo ia ki hē ‘o ngāue’aki e naunau ko ia. Pea ko eni ko e naunau eni ‘oku kei tuku lelei pē naunau kongā ē ‘oku fa’o tuku he senitā pea ko e kongā ē ‘oku tuku he ‘api ‘oku ou nofo ai ke u hiki mo ia. Ko ‘ene maau pē hiki ko ‘eku ‘alu ia mo e naunau ki ai ‘ikai ke to e...

Lord Tu’i’āfitu: Sea ko u fakamālō au ki he ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea ka u ki’i tokoni mu’a fakamatala’i ‘a e *emergency fund*.

Lord Tu’i’āfitu: Ka u faka’osi atu ‘eku fakahoha’a. Sea ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘E me’a mai e me’a ‘oku mei ‘osi ‘ene taimi.

Lord Tu’i’āfitu: Faka’osi ‘eku fakahoha’a Sea.

Sea Kōmiti Kakato: He ko e ‘ū tokoni ko ena ‘oku mou fakahoko mai ‘oku mei ‘osi ai pē ‘ene taimi ‘a’ana. Me’a mai koe Nōpele.

Tokanga ki he fakapa’anga e me’a’anga Palemia mei he sino’i \$ tokoni fakavavevave (NEF)

Lord Tu’i’āfitu: Faka’osi ‘eku fakahoha’a ‘a’aku ia Sea. ‘Oku mo’oni ‘aupito e me’a ia ‘a e ‘Eiki Palēmia ka ‘oku hā ia heni ‘oku ‘ikai, ‘oku pūlia e *queen size* ia ko e *king size* pē ia ‘oku ma’u fakatatau ki he līpooti ko ē. Ka kiate au Sea ko e kātoa e ngaahi ngāue ko eni na’e fakapa’anga’aki e *National Emergency Fund* ‘oku toitoi ‘i loto ai e ngaahi me’a lahi faka’uli’ulia. ‘Oku lea ki ai e Tu’utu’uni Ngāue fika 79, 82 mo e 84 ‘o e Tu’utu’uni Ngāue Fakapa’anga 2010. ‘Oku ‘i ai e ngaahi me’a ia ‘oku toitoi ‘i loto hē ‘oku ‘uhinga ai ‘a e fakamatala ko eni.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea.

Lord Tu’i’āfitu: Ka ‘oku tohi mai sītou ia mo e tēpile mo e kasa.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ki’i fakatonutonu mu’a e ‘Eiki Nōpele.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e fakatonutonu eni Nōpele.

Lord Tu’i’āfitu: ‘Oku ‘ikai ke ‘asi ai e nofo hōtele. Tali si’i ke u ki’i ...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Minisitā Pa’anga.

Lord Tu’i’āfitu: ‘Io mālō.

‘Ata pe ‘akauni teemi tipositi he NEF

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Te u ki’i ko e, te u ki’i tala’i ka u ki’i fakahoko atu pē mu’a ‘e Sea ‘a e *National Emergency Fund* ko e ngaahi fo’i *account* ko eni ‘oku tuku he ki’i fo’i *heading* ko ia. ‘Oku ‘i ai ‘a e *National Emergency Fund*, Pangikē *BSP* ‘i ai mo e, te u lau atu pē, taha, ua, tolu mo e me’a ki he *Gita*, nima ‘a ia ko e ono ‘oku ‘i ai pē mo e *term deposit* ai. ‘Atā pē *term deposit* ko iá ke fai’aki ha me’a, ko e ngaahi fo’i me’a ko ē ‘oku, ko hono ‘uhinga pē ia na’e fai ai ‘a e me’a ko iá. Pea ko hono ua pē Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai fakatonutonu eni Minisitā. Me’a mai Tongatapu 3.

Siaosi Sovaleni: Mālō Sea e ma’u faingamālie. Ko e *National Emergency Fund* Sea ‘oku ‘i ai ‘a e kōmiti fokotu’u ‘e he lao. Pea ko hono taumu’a ko e kōmiti eni ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea ‘oku ...

Siaosi Sovaleni: ‘Oku ne hanga ‘o vahevahe’i, ‘oleva ke, kātaki pē ‘Eiki Minisitā kae faka’osi atu pē ia pea ...

Sea Kōmiti Kakato: Pē me’a mai pē fakatonutonu ko eni ka u toki tuku’i atu.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ka u fakatonutonu atu ai pē ‘e au ia he taimi ni fēfē ia Sea.

Siaosi Sovaleni: ‘Oku te’eki ke u kamata ‘Eiki Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e me’a ko eni ‘oku fakatonutonu mai ‘e Tongatapu 3 ‘oku ‘i ai e kōmiti e *National Emergency Fund*.

Siaosi Sovaleni: Pea ko e ‘uhinga ia ...

Taukave Pule’anga ‘ikai kaunga \$ fakalelei’i me’a’anga Palemia ki he sino’i \$ (NEF)

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ka ko u talaatu pē ‘a’aku eni ‘a e pa’anga na’e ‘ikai ke, ko e fo’i *National Emergency Fund* ‘oku ‘i ai e fo’i *account* taha, ua, tolu, fā, nima, ono. Ko e ‘uluaki fo’i fika ‘uluaki pē ko e *National Emergency Fund (NEF)* ia. Ko e toenga hifo ko ē ‘oku ‘ikai ke felāve’i ia pē ‘oku lava pē ‘oku lava pe ia ‘o fai mei ai e ngāue. Ko ‘eku ‘uhinga ia.

Siaosi Sovaleni: Sea kātaki ka u faka’osi atu au ‘eku fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Oku ne hoko mai leva ‘e ia ia ‘o feinga mai na’e ‘ikai ke fai ia mei he ‘akauni ‘e taha ka na’e fai ia mei he *National Emergency Fund*.

Siaosi Sovaleni: ‘Oku te’eki ai ha ...

<002>

Taimi: 1555-1600

Siaosi Sovaleni: ... faka-‘uhinga atu ‘Eiki Minisitā ko ‘eku ‘ai pē ke fakafaikehekehe’i.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eiki Minisitā! Me’a hifo kae ‘omai ange pē ‘oku to e kehe ‘a e me’a ko eni ‘oku ne me’a mai ‘aki.

Siaosi Sovaleni: Ko e ‘uhinga ko ē ‘o e me’a na’a ku kamata fakamatala ki ai ‘Eiki Sea. Ko e *National Emergency Fund (NEF)* ‘oku fokotu’u ia ‘i he lao. ‘Oku mea’i pē he ‘Eiki Minisitā, tautēfito ki he Minisitā e *MEIDECC* kapau na’e me’a heni. ‘A ia ko e fo’i, ko e fatongia ‘o e sino ko eni ke ne vahevahe ‘a e sēniti ‘i he taimi fakavavevave.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea ka u ki’i fakatonutonu atu.

Siaosi Sovaleni: ... fakatonutonu.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Oku māhino e me’a ko eni ‘oku me’a ki ai. Te ke to e fakatonutonu ? Kuo māhino ia ki he motu’a ni. Ko e fo’i ‘akauni ko eni ‘oku ‘i ai ‘a e *term deposit* kehekehe, ka ko e me’a mai ‘oku me’a mai e Tongatapu 3. Kapau na’e ngāue‘aki ‘a e *National Emergency Fund* ‘oku totonu ke ‘i ai hono kōmiti ke nau, ka ‘oku me’a mai ‘a e Minisitā *Finance* ‘oku ‘atā pē ia pea ‘oku kehe pē mo e ngaahi ‘akauni ko ē. ‘Oku ‘atā pē ke nau ngāue‘aki.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ‘Oku ke māhino’i anga ko ē fo’i me’a Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Me’a mai pē koe Minisitā Fēfakatau’aki.

Siaosi Sovaleni: Pea kapau pē ‘e to e fakamāhino’i atu Sea...Ko e fika 7...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mo faka’osi atu ai leva ‘eku lea Sea.

Siaosi Sovaleni: Ko e fika fitu ko ē ‘o e lao Sea, ‘oku ‘asi ai ‘a e, ko e *National Emergency Management Office* pea mo e ngaahi me’a ko eni. He ‘ikai ke u to e fakalōloa ‘oku mea’i pē he Hou’eiki Minisitā mou toki me’a pē ki ai. Lao ‘o e 2007.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Tongatapu 3.

Siaosi Sovaleni: Mālō.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Oku ou ki’i faka’osi pē au ia ‘a e me’a ‘oku ...

Sea Kōmiti Kakato : Me’a mai.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Hangē ko e me’a na’e tokanga ki ai ‘Eiki Nōpele Fika 2 ‘o Vava’u. Ko e tokanga foki e, tokanga mai ia ki he *king size* ko e *bed* koā pē ko e hā? Ko ‘eku ki’i fakamanatu pē ‘a e ki’i fo’i hala ‘i Sia’atoutai mahalo na’e ‘ikai ke talamai ia ‘e he me’á na’e ...

Lord Tu’ilakepa: Sea.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Oku ki’i lahi ange ia.

Lord Tu’ilakepa: ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō Sea.

Lord Tu'ilakepa: 'Oua te ke 'ai pē ke ke fakamanamana'i mai e, 'a e Nōpele 'a e fo'i hala.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai koe. Ko e fakatonutonu ?

Lord Tu'ilakepa: Ko au, 'ikai. Ko au 'oku ou mālie'ia he nau sio hifo pē au ki he *queen size*. 'Ikai ke u teitei lave'i 'oku 'i ai ha *king size*, mahalo 'oku kovi hoku sio'atā. Ko u pehē 'Eiki Sea, 'oku ke 'ilo'i talu 'eku tupu

Sea Kōmiti Kakato : 'E Nōpele kuo 'osi ho taimi Nōpele kae 'oange e taimi ko ení ma'a e Minisitā Fēfakatau'aki.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Sea 'omai hamau ki'i faingamālie. 'E tu'o tolu hake pē ia 'oku te'eki ke ...

Lord Tu'ilakepa: 'Ikai ! Ko e 'uhinga ko u lave ki he, ko 'eku lave koe'uhi ko e me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Pē 'oku faingamālie 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mo me'a ki lalo.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mo me'a ki lalo.

Lord Tu'ilakepa: Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Ko e 'alu ē ke tau toka 'etau, homou, kātaki 'o me'a ki lalo Nōpele fika 1 'o Vava'u. Me'a mai koe 'Minisitā Fēfakatau'aki.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Mālō 'aupito Sea, pea tapu mo e Feitu'u na kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki. Tuku mu'a ke u 'oatu 'a e me'a faka'atamai lelei ke tau fehu'i. 'Uluakí. Na'e mole ha pa'anga 'e 1 'i he koloa 'a e Pule'anga? Kuo pulia? Mole ke mama'o. 'Oku pūlia ha sitou?

Lord Tu'ilakepa: Fakatonutonu.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu 'Eiki Minisitā!

Lord Tu'ilakepa: 'Oku 'i ai 'a e mole!

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: 'I fē ?

Lord Tu'ilakepa: Tanu e paaka ko ē 'i tahi? 'Oku 'ikai ke ke mea'i 'a e me'a ko ia! Te u fakamatala atu ke ke mea'i?

Sea Kōmiti Kakato : 'Eiki Nōpele.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Sea, kātaki ke u hoko atu he 'oku, ko e me'a 'oku

Lord Tu'ilakepa: Tuku ho'o fai e me'a ko ia he Fale ni...

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Ko e fanga ki'i tōnounou faka'atamai pē foki pea 'oku pau pē ke tau lele ai Sea kātaki.

Lord Tu'ilakepa: 'Ikai ! Ko e hā e fa'ahinga fehu'i ko ē Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mo me'a ki lalo.

Lord Tu'ilakepa: Lolotonga e fēme'a'aki he Līpooti ...

Sea Kōmiti Kakato : Mo me'a ki lalo.

Lord Tu'ilakepa: 'Oua te ke fu'u 'ai pehē he Fale ni mo e ta'eoli.

Sea Kōmiti Kakato: 'Oku 'ikai ke tali e fakatonutonu 'a e 'Eiki Nōpele.

Lord Tu'ilakepa: Sea, fakamolemole.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Mālō ka u hoko atu kātaki Sea.

Lord Tu'ilakepa: Pau pē ke u tali mu'a ...

Sea Kōmiti Kakato : Kae me'a mai e me'a 'a e Minisitā.

Lord Tu'ilakepa: Ne me'a mai 'oku 'ikai ke mole ha pa'anga e fonua. Ko u fakahoko atu 'oku 'i ai e mole.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Minisitā.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Mālō Sea. Lolotonga 'etau lele 'i he talanoa ki he 'Atita 'oku 'asi ai 'a e fiema'u he 'Atita ke tau ngāue'aki 'a e sisitemi ki hono *manage* 'a e 'ēsiti(*asset*) 'a e Pule'angá, ko e poini sisitemi ia 'oku tau talanoa ki ai. Pea ne talamai leva 'oku 'i ai 'a e palopalema na'e hoko ki he 'u 'ēsiti (*asset*) 'a e Pule'anga.

Siaosi Sovaleni: Fakatonutonu atu Sea. Ko e hā e 'ēsiti Sea.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Kau ai e mohenga, kau ai 'a e sitou.

Sea Kōmiti Kakato : Ko e *asset*.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Ka u, *asset*.

Siaosi Sovaleni: Ko e koloa. Ko hono faka-Tonga ko e koloa 'Eiki Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato : Koloa kātaki.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Mālō 'aupito Tongatapu 3 e fakamanatu mai ko e koloa kau hoko atu.

Sea Kōmiti Kakato: 'E Tongatapu mo me'a ki lalo pea mo e Hou'eiki Nōpele.

Lord Tu'ilakepa: Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Pea ‘oku ou lave’i pē au ‘a e me’a ‘oku mou hoha’a ki ai.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Mālō.

Lord Tu’ilakepa: ‘Io.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea, ka ‘oku te’eki ke ‘osi ‘eku, te’eku ke lava ‘eku ki’i ...

Sea Kōmiti Kakato: Tui homou kote Hou’eiki..

Vātau Hui: Ki’i miniti pē ‘e ua Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Tui homou kote. ‘Oku lave’i pē he motu’a ni ho’omo me’a hake ki ‘olunga ke fakalanga ha longoa’a kau ta’ofi e Falé. Ko e ‘uhinga ia ‘oku ‘ikai ke u hanga ‘o ta’ofi, kae ‘omai ho’omou fēme’a’aki.

Hou’eiki! Mou laumālie lelei. Tau liliu ‘o **Fale Alea**. Mālō.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Mālō.

<004>

Taimi: 1600-1605

‘Eiki Sea: ... Līpooti mei he ‘Atita Seniale na’e ‘i ai ‘eku faka’amu ‘e lava ke paasi he ‘aho ni, ka ko u tui mahalo ‘e toki tōloi atu ia ki he Mōnite.

Hou’eiki ko e me’a fakafiefia eni ko u fie fakahā atu ke mou me’a ki ai ko e Fale Alea te tau fakahoko ‘a e polokalama ki he Fale Alea ‘o e To’utupu ‘a ia ko e polokalama ko eni ‘oku ‘amanaki ke fakahoko ‘i Nōvema kā ko hono ‘uluaki faka’ai’ai ‘e kamata ia ‘i he ‘aho Mōnite. ‘A ia ko e houa efiafi ‘e faka’atā mai ‘a e ngaahi fānau ke nau mamata ki he ngāue pea mo e ngaahi ouau ko eni ‘i Fale Alea ‘i loto Fale ni.

‘I he’ene pehē ko u tui te nau fiefia ke nau mamata mai ki ho’omou tīpeiti hangē pē ko e ‘aho ni, ‘o kapau ‘e ‘ova atu ‘a e Līpooti ko eni ki he ‘aho Mōnite. Ki hono hili e Fale, mātuku atu ‘a e Fale ‘i he ‘aho Mōnite, ‘oku ou fakaafe atu Hou’eiki ke mou kau mai ki he polokalama ‘oku fokotu’utu’u ‘e he Fale Alea ki he To’utupu, ‘i ai pē ki’i polokalama nounou koe’uhi pē ke mou fe’iloaki pea mo mamata mai ‘a e to’utupu kia kimoutolu ‘enau kau Fakafofonga.

Ko ia pē Hou’eiki, tōloi e Falé ki he 10 he ‘aho Mōnite mou me’a hake ke tau kelesi.

Kelesi

Ko e Kelesi hotau ‘Eiki mo e ‘ofa ‘a e ‘Otua, Tamai feohi ē Laumālie Mā’oni’oni, ke ‘iate kitautolu kotoa he houa ni, fai pē ‘o Ta’engata. ‘Emeni.

<005>

Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea